

ІСТОРІЯ 7 клас

рідного краю

ВСТУП

Урок 1

Південна частина Київської держави взагалі становить для історика великий інтерес і не менше труднощів. Вона була з давніх-давен заселена кочовими й осілими народами.

Б. Д. Греков, історик ХХ ст.

Згадайте:

- ◆ Яку роль відіграли гуни в історії?
- ◆ Що таке археологія? Про що можуть розповісти знахідки археологів?

Запорізька область у часи середньовіччя. Гунська навала 375 р. ліквідувала панування в Запорізькому краї іраномовного кочового населення (скіфів, сарматів) і спричинила заміну його на тюркомовне. Переселення гунів стало поштовхом до тривалого пересування на захід угро-, тюрко- і монголомовних кочовиків – болгар, угорців (мадьяр), печенігів, торків, половців і монголів. Гуни розгромили готську «державу Германаріха» і пройшли через весь Степ до Подунав'я. Там вони створили центр «держави Аттіли».

У складі гунського війська до запорізьких земель потрапили болгари. Вони в VII ст. у Приазов'ї утворили Велику Болгарію на чолі з ханом Кувратом. Після розпаду Великої Болгарії та відходу частини болгар на Дунай східні території нашого краю відійшли до хозар. Хозарський каганат існував протягом VII – другої половини X ст. і був розгромлений київським князем Святославом. Недовгим був час перебування у Запорізькому краї мадьяр (угорців) – 20–30-ті рр. IX ст. Болгари і печеніги витиснули їх за Карпати. Тут почалася нова сторінка історії угорців-мадьяр, пов'язана з отриманою ними батьківщиною у центрі Європи.

Життя слов'ян залежало від степовиків і тієї політичної ситуації, яка складалася у Приазовсько-Причорноморських степах і Подунав'ї. Тому розвиток і становлення східного слов'янства неможливо розглядати ізольовано, у відриві від європейської та азіатської історії. В умовах постійної небезпеки зі сторони кочовиків слов'янство об'єднувалося. Хозарія наприкінці VII – у першій половині VIII ст. створила надійний заслон арабським військовим нападам на Захід. Це забезпечило європейський розвиток східним слов'янам. Святослав у 965 р. розгромив Хозарський каганат. І тим самим відкрив шлях на Захід войовничим кочовим народам – *печенігам, торкам і половцям*. Саме

з ними слов'яни змушені були вести тривалі і виснажливі війни. Але були і роки мирних взаємовідносин, коли кочовики і слов'яни вели торгівлю.

Найголовніший водний шлях Дніпром – «із варяг у греки» – проходив через наш край. Він пов'язував землі Київської Русі зі скандинавськими країнами і Візантією. Для безпечного пересування на південь торговельні каравани потребували постійного захисту від нападу кочовиків. Однак на той час Київська держава вже зміцніла й стала однією з вирішальних сил тогочасної Європи. Для захисту права на вільне плавання й торгівлю русичі на початку своєї історії здійснили дев'ять великих походів на столицю Візантії – Константинополь.

Дніпровське узбережжя Запорізького краю заселяли слов'янські племена, що допомагали руським військовим дружинам на переправах – Кічкаській (Крарійській), Протолчому броді. З ранніх часів Київської Русі острів Хортиця був важливим торговельним пунктом. Сюди звозили хліб, рибу, мед, а з Константинополя – різні цінні товари. Руські купці, спускаючись по Дніпру в навантажених лодіях, відбивали біля порогів печенігів, які робили тут засідки. Русичі зупинялися на острові Хортиця, приносили жертви богам за те, що ті дали можливість без перешкод пройти небезпечні Дніпровські пороги.

Найбільш руйнівною для Київської Русі була навала нових кочових племен – монголів, що створили на початку XIII ст. одну з наймогутніших держав середньовіччя. Саме у Запорізькій області, на річці Калка, у 1223 р. об'єднані русько-половецькі військові дружини зіткнулися з передовими загонами монгольського війська. Мужня боротьба Києворуських земель виснажувала сили кочовиків. Київська Русь була перешкодою для просування монгольських орд у Центральну Європу. З середини XIII ст. до 1440-х рр. територія Запорізького краю перебувала у складі Золотої Орди. З її розпадом частина території наших земель увійшла до Кримського ханства, а з виникненням козацтва – до складу Запорізьких Вольностей.

Джерела з середньовічної історії Запорізької області. Про життя населення періоду середньовіччя ми дізнаємося з писемних і археологічних джерел. Про народи, що мешкали на території нашого краю, писали у своїх творах середньовічні історики: готський – Йордан, римський – Амміан Марцеллін, візантійський – Лев Діакон. Також про наші землі згадував візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (946–953), мандрівники з Європи – Плано Карпіні і Гільом Рубрук і руські літописці.

Костянтин VII Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» (X ст.) розповідає про переходи військових дружин і торговців-русичів через Дніпровські пороги, про їхні жертвоприношення на острові Григорія чи Георгія, як називався в ті часи острів Хортиця.

Руські літописи – Іпатіївський, Галицько-Волинський – і літописний звід «Повість минулих літ» (XII ст.) містять свідчення про загибель у порогах князя Святослава в бою з печенігами, розповідають про військові походи проти половців до річки Сутені (Молочної), поразку об'єданого русько-половецького війська від монголів на річці Калці. Мандруючи до монгольських ханів за дорученням римського папи Інокентія IV, П. Карпіні і Г. Рубрук залишили свідчення про звичаї половців, поділ причорноморських степів між монголами.

Питання до уроку:

1. Назвіть народи, що належать до іраномовних і тюркомовних. Хто з них пройшов через Запорізькі землі?
2. До складу яких державних утворень входили землі нашого краю за часів середньовіччя?
3. Які стосунки були у слов'ян з кочовиками? Яке значення мав шлях «із варяг у греки»?
4. Яких ви знаєте середньовічних авторів, що писали про події на території Запорізького краю? Які місцини нашої області вони згадують?

Документи

I. А уличі й тиверці сиділи по Бугу й по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було багато їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і де є міста їх до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

“Літопис Руський”

II. Пройшовши Крарійський перевіз (Кічкаську переправу), вони, руси, причаляють до острова, який носить ім'я Святого Георгія. На цьому острові вони вчиняють свої жертвоприношення: там стоїть величезний дуб...

Костянтин VII Багрянородний, візантійський імператор

III. Печеніги живуть по сусідству з русами й часто живуть не у мирі одне з одним, грабують Русь і причиняють їй багато шкоди та збитків. І руси намагаються жити у мирі з печенігами; вони купують у них биків, коней і овець та від цього живуть легше та привільніше, бо на Русі жодна з перелічених тварин не водиться. Притому руси зовсім не можуть навіть виступати у закордонні війни, якщо вони не живуть у мирі з печенігами, бо печеніги за час їхньої відсутності можуть самі робити набіги та знищувати й пошкоджувати їхнє майно. Через це руси завжди намагаються бути у союзі з ними та отримувати допомогу, щоб разом позбавлятися і ворожнечі, і користуватись допомогою.

Руси не можуть приїздити навіть у град ромеїв [Константинополь], якщо не живуть у мирі з печенігами, ні заради війни та ні заради торго-

вельних справ, оскільки, дійшовши річкових порогів, вони не можуть проходити їх, якщо не витягнуть судна з річки й не понесуть їх на плечах; нападаючи на них, печенізькі люди легко розбивають русів, бо вони не можуть робити два діла одночасно.

Костянтин VII Багрянородний, візантійський імператор

...Руси не наважувалися проходити серед цих островів [Дніпровських порогів], але, причаливши поблизу й висадивши людей на сушу, а речі залишивши у човнах, після того навпомацки йдуть босоніж по дну, щоб не наштовхнутися на камінь під водою, штовхаючи при цьому човни.

Костянтин VII Багрянородний, візантійський імператор

IV. Весь час, коли ми залишили згадану вище область Газарію [частина сучасного Криму], ми їхали на схід, маючи з півдня море, а з півночі великий степ, який у деяких місцях тягнеться на 30 денних переходів і в якому нема ніякого лісу, ніякої гори й жодного каменя, а трава чудова. У ньому пасли свої стада комани, що звуться капчат... На півночі від цієї області лежить Русія, що має скрізь ліси...

Гільом Рубрук, французький мандрівник XIII ст.

Література для читання по темі «Запорізький край у середні віки»

- 📖 Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981.
- 📖 Плетнева С. А. Хазары. – М., 1986.
- 📖 Археология Украинской ССР. – К., 1986.
- 📖 Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3.
- 📖 Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990.
- 📖 Сушко К. Тени забытых городов. – Запорожье, 2003.
- 📖 Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999.
- 📖 Тощев Г. Н., Ельников М. В., Дровосокова О. В. Древности Запорожского края: Материалы к Своду памятников истории и культуры. – Запорожье, 2003.

РОЗДІЛ 1

Землі рідного краю у VIII – першій половині XI ст.

Урок 2 Запорізька земля у VIII–X ст.

*Алани, гуни, угорці і болгари, і їхні нащадки,
торки і чорні булгари, або берендеї...
тут жили одні за іншими і тут кочували.*

Тунманн, німецький дослідник XVIII ст.

Згадайте:

- ◆ Які праслов'янські племена проживали в нашому краї у II–VII ст. н. е.?
- ◆ Які пам'ятки ранніх слов'ян у нашому краї вам відомі?

Велика Болгарія. Після розпаду «держави» гунів у причорноморських степах залишаються скорені колись ними племена. Одне з них – болгари. У **635 р.** вони створюють політичне об'єднання – **Велику Болгарію**. Столицею стало місто Фанагорія на Таманському півострові. Вождь і правитель **Куврат** (**Кубрат, Курт**) уклав союз із Візантією, відновив зруйновані гунами причорноморські міста. Очолювала болгар, що в минулому входили до складу 1-го Тюркського каганату, тюркська династія Дулу, до якої належав і сам хан Куврат. До складу Великої Болгарії входила південно-східна територія сучасної Запорізької області.

Дорослі чоловіки були зайняті військовими походами та грабіжницькими війнами, а основна частина населення – кочовим скотарством. Болгари кочували великими придніпровськими та приазовськими просторами. Проживали вони в тимчасових сезонних стійбищах у пересувних легких юртах. Влітку вони кочували по берегах пониззя Дніпра, а взимку – між річками Молочною і Доном (*див. документи I, II*). Поховання болгар знайдені біля **Великого Токмака**, у селі **Тернівка Якимівського району**. Кочовища та стійбища відомі в **Бердянському та Приморському районах** нашого краю. Релігія болгар була близькою до вірувань тюркомовних кочовиків. Вони обожнювали сили природи і вірили в загробне життя.

У **40-х рр. VII ст.** хан Куврат помирає. Після його смерті Велика Болгарія розпадається. І цим скористалися хозари. Вони почали нападати на землі болгар. У Приазов'ї продовжували кочувати дві болгарські орди. Одну очолював хан **Аспарух**, іншу – його брат **Батбай**. Болгари на чолі з Аспарухом чинили опір хозарам, але Батбай не підтримав свого брата. Під тиском хозар частина болгар на чолі з ханом

Аспарухом рушила на захід (див. документ III). Тут вони змішалися з місцевими слов'янськими племенами. Як наслідок цього виникла Дунайська Болгарія (сучасна територія Болгарії). Орда хана Батбая (у давньоруських літописах вони названі чорними болгарами) залишилася у Приазов'ї і скорилася хозарам.

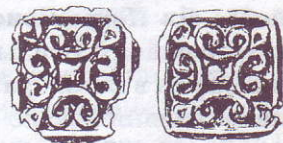
Хозарський каганат. Одночасно з Великою Болгарією на сході, у прикаспійських степах виникає Хозарський каганат. Після смерті Куврата хозари захоплюють болгарські землі. Територія Хозарії збільшилася вдвічі, її західні межі доходили до річки Варух (Дніпро). Наприкінці VII – у 30-х рр. VIII ст. хозари вели боротьбу у Закавказзі з арабами. Це привело до того, що частина аланського іраномовного населення під тиском арабів з Північного Кавказу пересувається на захід, у межі сучасної території Запорізької області. Так, поблизу балки Канцерівка (село Федорівка Запорізької області) знаходилося поселення аланських гончарів, де було відкрито 18 гончарних горнів. Майстри поселення задовольняли потреби степових мандрівників і кочовиків у посуді. Археологи встановили, що мешканці жили в землянках, які обігрівалися печами-кам'янками та відкритими вогнищами. Біля жител будувалися ями-льохи для зберігання продуктів.

Глиняний посуд аланських гончарів

У VIII ст. Хозарський каганат став однією з найсильніших держав Східної Європи. До його складу входили різні народи. Самих хозар у каганаті було небагато. Основу економіки держави складало не тільки скотарство, але і податки з торгових караванів і більш слабких сусідів. Час від часу, потрапляючи в залежність від хозар, таку данину платили слов'янські племена – поляни, в'ятичі та радимичі.

У нашому краї хозарське поховання було знайдене в кургані біля села Григорівка Запорізького району. Біля померлого були стремена, нашивні бляшки. Взагалі таких поховань відомо небагато.

Платівка (с. Григорівка Запорізького р-ну)

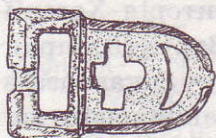
Наконечник списа (с. Григорівка Запорізького р-ну)

Салтово-маяцька культура. У приазовських степах алани і болгари створили салтово-маяцьку культуру. Її назва походить від найменування сіл Салтово і Маяки на Харківщині. Ця культура представлена поселеннями та похованнями. У Запорізькому краї поселення знайдені у балках Калинівка та Яцева в Надпоріжжі. Під впливом аланів болгарські племена в VII–IX ст.

перейшли до осілого способу життя. Основною галуззю господарства стало землеробство. Зем-

лю обробляли за допомогою плуга. Сіяли зернові культури. Врожаї збирали серпами та косами.

Значну роль продовжувало відігравати скотарство. Розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, а також свиней. Допоміжну роль відігравали промисли, такі як полювання та рибальство. З ремесел найбільшого розвитку досягли ковальське, ювелірне, теслярське та гончарне виробництва. Майстри виготовляли різноманітні прикраси – пряжки, сережки, каблучки, браслети, підвіски. Для цього використовували бронзу або срібло, рідко – золото. Як прикраси використовувалися й монети.

Бронзові прикраси
алано-болгарських
племен

Болгари належали до племен тюркської групи. Алани належали до іраномовних племен, їх було набагато менше. Болгари ховали своїх небіжчиків у простих ямах. Алани, на відміну від болгар, ховали померлих у катакомбах. Поховання аланів і болгар знайдені біля міста Василівка, сіл Виноградного Токмацького району, Семенівка під Мелітополем, Жовтневе Вільнянського району, на території Кам'янсько-Дніпровського та інших районів.

Східні слов'яни підтримували економічні та культурні зв'язки з сусідніми алано-болгарськими племенами. До IX ст. у нашому краї склалася культура, яка мала слов'янські й алано-болгарські риси. У порожистій частині та пониззі Дніпра разом проживали слов'яни й алано-болгари. Цьому сприяло проходження через наш край торгового шляху «із варяг у греки», дуже важливого для молоді Київської держави, а також схожість способу життя та господарства. У межах Запорізької області відомі пам'ятки слов'яно-салтівського населення біля міста Мелітополь, сіл Петро-Свистунове Вільнянського району, Скельки Василівського району та в інших районах. Це змішане населення ховало своїх небіжчиків двома способами: спалювали і прах ховали в спеціальних посудинах або тіла померлих укладали в ями.

Вознесенівський комплекс. Одним з яскравих поминальних комплексів кінця VII – початку VIII ст. є пам'ятка на території сучасного міста Запоріжжя – Вознесенівська гірка (район телецентру). Це чотирикутне укріплення розмірами 31x62 м у вигляді валів із землі і каміння. У його межах були знайдені дві ями. У них археологи зібрали 100 пряжок, 3 шаблі, 4 уламки кинджалів, кілька стріл, 58 стремен, 40 залізних вудил, пробійник, цвяхи. Крім цього, знайдені 1400 зо-

Поховальні глиняні посудини Петро-Свистунове Вільнянського району

Срібне навершя

Наконечник
стріли

Деталі поясів

лотих і срібних виробів: фігурні бляшки, гудзики-дзвіночки, наконечники поясів, пластинка із зображенням левиці, фігури лева і орла. Орел зберігається в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї. У різні часи вчені відносили ці знахідки до слов'ян, хозар, тюрків. Деякі болгарські дослідники вважають, що у Вознесенівці похований хан Аспарух. Але більшість схиляється до думки, що цю пам'ятку залишили знатні степовики тюркського походження.

Угорські племена. На початку IX ст. з Південного Уралу до Хозарського каганату переселяються кочові племена угорців (мадяр). У 822–836 рр. вони потрапляють у Північне Причорномор'я, у таємничу країну *Леведію* (див. документ IV). Їхнє просування на захід ускладнювалося постійними нападами інших кочових племен – печенігів і половців. Пам'ятки угорських племен ще не знайдені на нашій території, тому що вони спалювали своїх померлих одноплемінників. Деякі вчені відносять до угорців поховання вершників з конями на Київщині. У першій половині IX ст. мадяри були на Дніпрі, ставши на шляху посланців Русі, які поверталися у 839 р. із Константинополя (див. документ V).

Відомо, що мадяри пробули в Левадії (Леведії) декілька років. Потім, під тиском печенігів, рушили на правий берег Дніпра в місцевість *Ателькузу* (тюркською мовою «межиріччя»). Наприкінці IX – на початку X ст. печеніги витіснили їх і звідти. Просуваючись далі, на захід, угри дійшли до Паннонії, де створили Угорське королівство.

Як і інші народи, що входили в зону хозарського впливу, основою господарства угорців було кочове скотарство та плужне землеробство. У сучасній угорській мові збереглися слова слов'янського і болгароаланського походження, які пов'язані з землеробством, торговельною діяльністю. До цього часу на території Східної Європи відомо всього декілька угорських поховань, у яких найчастіше знаходять предмети озброєння і кінського спорядження. Це пояснюється тим, що культура угорців мала салтово-маяцькі риси.

Після Хозарського каганату і до створення Золотої Орди в нашому краї в епоху середньовіччя не було жодного великого державного утворення.

Питання до уроку:

1. Розкажіть про часи, коли Запорізькі землі були частиною Великої Болгарії. Які пам'ятки цього часу вам відомі?
2. Що ви знаєте про Хозарський каганат? Що в цей час відбувалося на території нашого краю?
3. Розкажіть про салтово-маяцьку культуру. Хто її створив та яке життя вели ці племена? Порівняйте аланські та болгарські племена.
4. Які стосунки були у слов'ян з алано-болгарами в нашому краї? Чому?
5. Що таке Вознесенівський комплекс? Кому він належав?
6. Розкажіть про перебування угрів на Запорізькій землі. Який спосіб життя вони вели?

Документи

I. Влітку вони [болгари] бродять степами, розкидаючи свої кочовища залежно від того, куди привабить їх корм для худоби; взимку ж переходять до Понтійського моря.

Йордан, готський історик VI ст.

II. Дійшовши до багатой травою місцевості, вони [болгари] ставлять свої кибитки в коло і годуються як звірі, а коли пасовисько виїдене, грузять своє місто на кибитки і рухаються далі...

...Щасливим у них вважається той, хто помирає у бою, а ті, що доживають до старості і помирають природною смертю, переслідуються у них жорстокими насмішками як виродки і боягузи.

Амміан Марцеллін, римський історик

III. Вони [болгари] залишили свою країну і збігли, а ті [хозари] переслідували їх, поки не настигли їх, до ріки на ім'я Дуна.

Коковцев П. К., російський історик

IV. Народ турків [угорців] у старину жив поблизу Хозарії, у місцевості, що називається Леведією за ім'ям першого їх воеводи.

Костянтин VII Багрянородний, візантійський імператор

V. Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони так, як половці. І прийшовши зі сходу, ринулись вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими.

"Літопис Руський"

Література для читання по темі «Запорізька земля у VIII–X ст.»

- Плетнева С. А. Хазари. – М., 1986.
- Степи Євразії в епоху середньовіччя. – М., 1981.
- Грінченко В. О. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. – 1950. – Т. 3.

Терміни для запам'ятовування:

Путь «із варяг у греки» – водний торговий шлях зі Скандинавії до Візантії.
Дніпро був головною частиною цього шляху.

Леведія – таємнича країна угорців у Північному Причорномор'ї.

Дати для запам'ятовування:

635 р. – виникнення Великої Болгарії.

VIII ст. – розквіт Хозарського каганату.

VII–X ст. – салтово-маяцка культура.

Кін. VII – поч. VIII ст. – Вознесенівський комплекс.

822–836 рр. – перебування угорців у Леведії (Північне Причорномор'я).

НАШ КРАЙ В ЕПОХУ РАНЬОГО ТА РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (ЗАПОРІЗЬКІ ЗЕМЛІ В X–XV СТ.)

Урок 3 Рідний край наприкінці X – у першій половині XI ст.

*Вийшла в поле руська сила
Не щоб брата задусила,
Не щоб слабших грабувати,
А щоб орди відбивати.*

І. Я. Франко, український поет і письменник

Згадайте:

- ◆ Які племена проживали в нашому краї під владою Хозарії?
- ◆ Що таке шлях «із варяг у греки»?

Святослав і Хозарський каганат. Наприкінці VIII – на початку IX ст. перевага Хозарії над східними слов'янами почала зникати. Слов'янство міцніло, набирало сили і вже у другій половині IX ст. відіграло помітну роль серед сусідніх народів. Київська Русь посіла провідне місце на Чорному морі, яке стало називатися Руським. Але ще за часів правління князя Ігоря (912–945 рр.) Хозарія зберігала контроль за пересуванням через свої території слов'янських дружин. А руські купці їй сплачували десятину. У першій половині X ст. Хозарія ослабла настільки, що не була здатною протистояти Русі в її військових походах у Закавказзя. Наступник Ігоря Святослав зумів завдати смертельного удару Хозарії, після якого вона вже не піднялася.

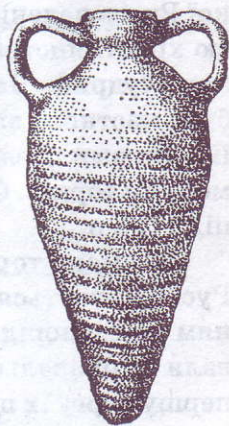
Початок війни Русі з Хозарією був покладений у 964 р. походом Святослава на в'ятичів, які продовжували платили данину хозарам. Наступний похід на хозарів був здійснений у 965 р. Хозарські міста Ітіль і Саркел (Біла Вежа) були пограбовані. Велика імперія розпалася (*див. документ I*). Населення, підпорядковане Хозарському каганату, залишалось в приазовських степах. Похід Святослава був покликаний утвердити владу Русі на Сході шляхом ліквідації Хозарії. Метою походу було оволодіти її територіями, встановити контроль над торговельними шляхами Закавказзя та Ірану. Тмутаракань (узбережжя Керченської протоки) стала центром величезних володінь русів на південному сході. Звідси вони здійснювали численні напади на Прикаспійські території Передкавказзя. Через Тмутаракань регулювалися торговельні стосунки Сходу із Заходом, Русі з Візантією. Однак перемога над хозарами відкрила шлях іншим кочовим народам – печенігам, що панували в причорноморських степах більше ста років (*див. документ II*).

Київська Русь і кочовики. У IX ст. виникла одна з найбільших держав середньовічної Європи – Київська Русь. Центром її було Середнє Подніпров'я. У південних степах у X – першій половині XI ст. кочували племена печенігів і торків. Київській державі доводилося

не тільки захищати свої південні кордони від набігів степняків, але і ходити військовими походами вглиб степу.

Через запорізькі землі проходив водний шлях «із варяг у греки», який відігравав величезну роль у зовнішній політиці та торгівлі Київської Русі. Цей шлях поєднував Києворуські землі з Візантією на півдні та скандинавськими країнами на півночі. На берегах Дніпра і біля порогів було знайдено декілька монетних скарбів IX–XI ст., у яких зберігалися монети візантійських імператорів від Василя I (867–889) до Костянтина X (1059–1067).

Влітку 1948 р. члени краєзнавчого гуртка Запорізької СШ № 43 на сході острова Хортиці знайшли амфору IX ст. з написом. Острів Хортиця часто був місцем збору дружин русичів, про що свідчать знахідки кольчуг і шоломів часів Київської Русі. Ці дружини, ймовірно, охороняли від кочовиків давньоруське населення, яке проживало вздовж Дніпра до узбережжя Чорного моря. Такі слов'янські поселення знаходилися на островах Хортиця, Байда, біля сіл Ясинувате та Новоолександрівка Запорізького району, Благовіщенка та Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського району та інших. Можливо, жителями цих поселень були бродники.

Амфора

Як вважають учені, бродниками називали частину слов'янських племен, що жили біля бродів. Вони обслуговували переправи, перевозили мандрівників і кочовиків з одного берега річки на інший. І водночас були воїнами. Припускають, що саме бродники пізніше започаткували запорізьке козацтво.

Печенігів, торків і половців вважають пізніми кочовиками. Слов'яни вели з ними тривалу та завзяту боротьбу. Печеніги були першими з кочовиків, з якими зіткнулася Київська Русь.

Печеніги. У 889 р. в приазовських і придніпровських степах зі Сходу з'являються печенізькі орди. Вони витиснули мадяр спочатку із Леведії, а потім і з Ателькузи. І на початку X ст. печеніги вже захопили весь степ. Через це вони стали заважати торгівлі Київської Русі з південними та східними землями. Київський князь Ігор у 915 р. заключив з печенігами мир, який виявився нетривалим (див. документ III). У другій половині X ст., після розгрому князем Святославом Хозарського каганату, кількість кочовиків у причорноморських степах значно зростає. На території нашого краю пам'ятки печенігів археологи відкрили у Новомиколаївському, Гуляйпільському, Кам'янсько-Дніпровському та інших районах.

Влітку 972 р. біля Дніпровських порогів на військову дружину Святослава напав печенізький князь Куря. У битві Святослав загинув,

а з його черепа Куря наказав виготовити чашу (див. документ IV). Але цей вчинок не був наругою над князем – печеніги вірили, що в такий спосіб до них переходить сила та мужність переможеного ворога. Інтерес становить випадкова знахідка п'яти великих давньоруських мечів, вимитих землесосами з дна Дніпра під час роботи Дніпробуду в Запоріжжі у 1928 р. Ця зброя свідчить про військові сутички русичів з печенігами біля Дніпровських порогів.

Кочовики протягом багатьох десятиріч були грізною силою, що протистояла слов'янам-землеробам. Відомо 16 великих битв Київської Русі з печенігами, набіги яких почастишали після прийняття Руссю християнства. Остаточну поразку завдав їм у 1036 р. князь **Ярослав Мудрий**. Частина печенігів вирушила до кордонів Візантії, де була частково знищена. Інші відкочували до кордонів Русі, де стали її васалами. Деякі залишилися в степу та змішалися з кочовими племенами торків. Останній раз печеніги згадуються в руських літописах під 1168 р.

Племена торків. Не минуло і 20 років, як на кордонах Київської Русі з'являється нова небезпека – **торки**. Вони за мовою та походженням були споріднені з печенігами. На початку XI ст. торки, що кочували в приаральських степах, починають завоювання нових земель. У першу чергу їх цікавили багатства Візантії. Торки повинні були пройти через землі півдня України, щоб досягти кордонів Візантійської імперії. Просуваючись на захід, у 1055 р. торки вперше вторглися на територію Київської Русі. Їхні напади на південні рубежі Києворуської держави були нетривалими й марними. Пам'ятаючи про печенізьку небезпеку, руські князі стали діяти спільно.

У 1060 р. об'єднані дружини «пішли на конях і човнах незліченною кількістю на торків. І провідавши про це, торки злякалися і побігли». Активні дії руських дружин поставили їх у важке становище. До того ж зі сходу їх почали тіснити половецькі орди. Тому торки помирися з Руссю, відкочували до її кордонів і перейшли на службу до руських князів. Частина їх залишилася в степах. Ще на початку XII ст. київський князь Володимир Мономах у поході проти половців у пониззях Дніпра (біля **Дніпровських порогів**) зустрів печенігів і торків і повів їх з собою. Давньоруські літописи в цей час часто згадують ці кочові племена разом, що свідчить про об'єднання двох народів. Ще одним свідченням цього є утворення Чорноклубуцького союзу. Печеніги й торки стають васалами Київської Русі, на місцях їхнього проживання виникають постійні поселення, а потім і «гради».

Господарство та побут печенігів і торків. Степи Запорізького краю, де знаходилися чудові пасовиська та запаси доброї води, протягом століть були зручним місцем проживання для багатьох кочових народів. Основу господарства печенігів і торків складало відгінне скотарство.

Вони розводили коней, овець, велику рогату худобу і верблюдів. Навесні й улітку худобу випасали в придніпровських і приазовських степах, а взимку відганяли її до узбережжя Азовського моря. Скотарство забезпечувало кочовиків майже всім необхідним для життя. Воно давало їм і їжу, і одяг, і житло.

У печенігів і торків не було постійних місць-зимовищ. Вони весь час кочували степом. Війна та грабунок були їхнім основним заняттям, тому ремесла й торгівля були слабо розвинені. Велике значення мало полювання, під час якого молодь навчалася володіти луком і їздити верхи.

Чоловіки носили шкіряні штани та куртки, підперезані поясом з пряжок і кілець.

Жили кочовики у повстяних юртах, які обігрівалися вогнищем. Тимчасові житла встановлювалися на землі або на візках. Тягловою силою під час пересування були коні, бики та верблюди. Більшість кочовиків пересувалася по степу верхи на конях. У візках везли майно, там же їхали діти та літні люди. Основними продуктами харчування були м'ясо, молоко та молочні продукти. Улюбленим напоєм був кумис, приготований з кобилячого молока.

Війна для печенігів і торків – головне джерело існування. Всі чоловіки, починаючи з дитинства, вправлялися у військовому мистецтві – вчилися їздити верхи, стріляти з лука, накидати аркан. У кочовиків з'являються залізні маски для захисту обличчя. Печеніги і торки не мали пристосовань для штурму міст. Тому давньоруські міста кочовики брали в тривалу облогу. Потім місто грабували і відступали вглиб степу. озброєння складалося з лука зі стрілами та шабель, а також аркана, яким стягували ворога з коня.

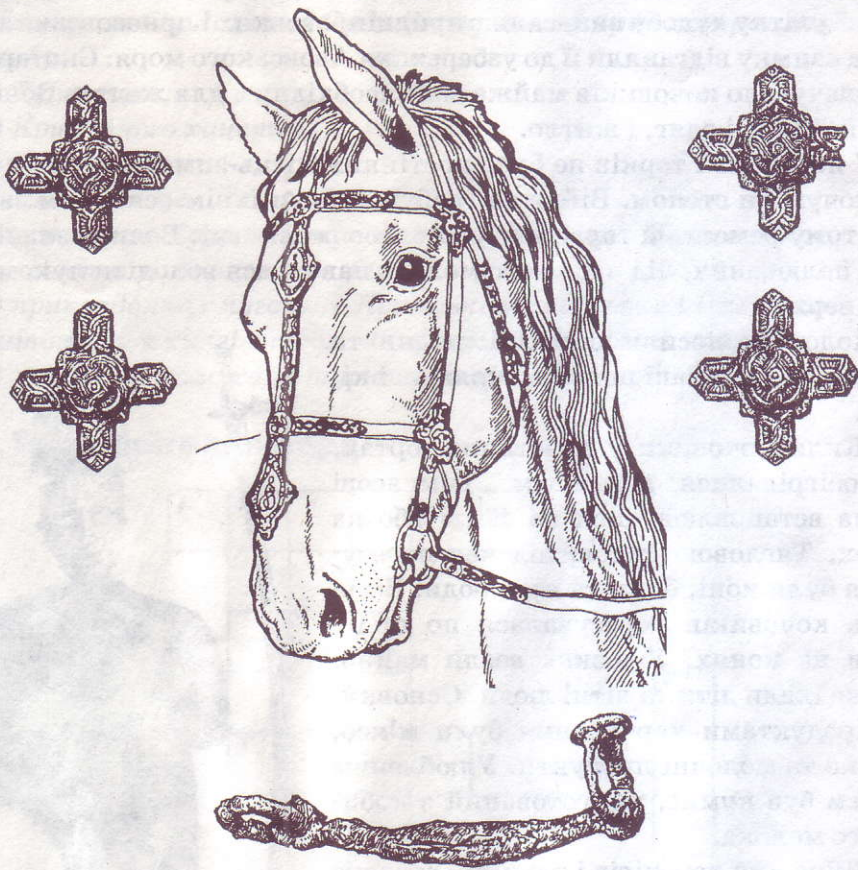
Суспільно-політичний устрій. Печеніги знаходилися на вищій стадії розвитку родоплеменного строю – у них панувала військова демократія. Печенізький союз складався з восьми колін – племен, які називалися ордами. Чотири з них розташовувалися на лівому, інші – на правому березі Дніпра. У кожній орді нараховувалося 40 частин, тобто в кожен орду входило по 5 родів. Кожна з орд очолювалася князем-вождем (ханом). Він правив разом з радою старійшин, а в особ-

Захисний обладунок кочовика

Стремено

Прикраси кінської збруї (реконструкція Р. С. Орлова)

ливих випадках збиралися загальноплемінні збори. Влада передавалася двоюрідним братам або їхнім дітям. Такий спосіб успадкування влади свідчить про збереження у суспільстві кочовиків матриархальних пережитків. Загального управління на чолі з одним ханом печеніги не знали. Кожна орда була самостійною у своїх діях. Захоплених полонених продавали в рабство або відпускали на волю за викуп.

Суспільний устрій торків був близьким до печенізького. До складу торчеського племінного союзу входило 24 племені. Одним з найбільш значних племен у цьому союзі були печеніги, котрі підкорилися торкам після їхнього вторгнення в причорноморські степи.

Пам'ятки кочовиків. Більшість пам'яток кочовиків – це кургани. Найпоширенішою знахідкою в могилах були залишки кінської упряжі – вудила та стремена. Майже в усіх чоловічих похованнях поруч з небіжчиком ховали коня. За повір'ями, він повинен був відвезти померлого в рай. У могилах знайдено багато різної зброї, побутові речі:

ножиці, кресала, ножі. Іноді зустрічаються поховання коней у повному спорядженні без небіжчика. Такі могили називаються **кенотафами**. Вони споруджувалися в тих випадках, коли воїн загинув десь далеко, і в рідній землі його ховали символічно (див. документ V).

Такою була історія печенігів і торків. Степові простори сучасної України, у тому числі й наш край, були ареною невпинного руху кочових орд. Тут розквітали та гинули давні кочові утворення. Кочовий уклад ще довгий час зберігався в степах Запорізького краю. До наших днів у назвах річок збереглися слова тюркомовного походження: Янчекрак, Карачекрак, Юшанли, Гайчур та ін.

Питання до уроку:

1. Розкажіть про причини та наслідки розгрому Хозарії. Хто і як це здійснив?
2. Яку роль, на вашу думку, відіграв шлях “із варяг у греки” для нашої території? Що ви знаєте про острів Хортиця? Назвіть слов'янські поселення на узбережжі Дніпра. Хто такі бродники?
3. Назвіть пізніх кочовиків. Як вони з'явилися в нашому краї? Назвіть їхні пам'ятки, які вам відомі?
4. Розкажіть про загибель князя Святослава. Як ця подія пов'язана з нашим краєм?
5. Опишіть спосіб життя, господарство та політичний устрій печенігів і торків.
6. Який тип пам'яток кочовиків найпоширеніший? Чому?

Документи

I. У рік 6473 (965). Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли назустріч на чолі з князем своїм, каганом Йосифом. І зійшлися війська битися, і сталася битва межи ними, і оволодів Святослав хозар і місто їхнє – столицю Ітіль, і місто Білу Вежу взяв. І ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

“Повість минулих літ”

II. Досягнувши землі, якою вони володіють донині, знайшовши на ній турків [угорців], перемогли їх у війні, і витіснивши їх, вони [печеніги] вигнали їх, оселившись тут, і володіють цією країною.

Костянтин VII Багрянородний, візантійський імператор

III. У літо 6423 р. (915). Прийшли печеніги вперше на Руську землю і, сотворивши мир із Ігорем, рушили до Дунаю.

“Повість минулих літ”

IV. Влітку 972. Пішов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький, і вбив Святослава і, взявши голову його, з черепа його зробив чашу, окувавши її, і пив із неї.

“Повість минулих літ”

V. А якщо помре людина з їх числа [торків], то для неї вириють велику яму у вигляді будинку, візьмуть її, одягнуть на неї куртку, її пояс, її лук... і принесуть все, що вона має, і покладуть з нею в цьому будинку... Потім помістять її в ньому і над ним накриють настилом і накладуть над ним щось подібне до бані з глини... Потім візьмуть коней і, залежно від їх кількості, вб'ють із них сто голів, або двісті голів, або одну голову, і з'їдять їх м'ясо, окрім голови, ніг, шкури і хвоста. І, дійсно так, вони розтягнуть все це на дерев'яних спорудах і скажуть: «Це коні, на яких він поїде у рай...»

Ібн Фадлан Ахмед Ібн Аббас, арабський мандрівник першої половини X ст.

Література для читання по темі **«Рідний край наприкінці X – у першій половині XI ст.»**

- ☞ Моця А. П. Кочевники Причерномор'я на рубежі тисячелетий. – Николаев, 1997.
- ☞ Лев Диакон. История. – М., 1988.
- ☞ Дегтярев А. Я., Дубов И. В. Начало отечества. – Л., 1983.
- ☞ Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996.
- ☞ Археология Украинской ССР. – К., 1986.
- ☞ Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3.

Терміни для запам'ятовування:

Зимовище – місце стоянки, невелике селище, куди приганяли на зиму худобу.

Кенотаф – пам'ятка, поховання, могила, де немає небіжчика. Ця споруда часто призначалася для людини, що померла далеко від цих місць.

Десятина – вид податку, десята частина прибутку.

Бродники – слов'яни, що жили біля бродів. Вони охороняли та обслуговували переправи. На їхній основі виникло Запорозьке козацтво.

Дати для запам'ятовування:

965 р. – розгром Хозарії київським князем Святославом.

X – перша пол. XI ст. – кочування печенігів і торків у степах.

972 р. – загибель Святослава на Дніпровських порогах.

Урок 4 Запорізька область у середині XI – першій половині XIII ст.

*Це плем'я не може ні перебувати
постійно на одному місці,
ні залишатися зовсім без руху;
у нього немає розуміння про осілість
і тому воно не має державного устрою.*

Євстафій Солунський, візантійський письменник

Згадайте:

- ◆ Кого називають пізніми кочовиками?
- ◆ Хто з київських князів вів боротьбу з кочовиками і чому?

Походження половців. У 1054 р. на Київську Русь з південних степів вирушили передові загони половців на чолі з ханом Болушем. У середині 70-х рр. XI ст. вони займають степові простори – від Дунаю до Волги, у тому числі і Запорізький край (див. документ I). Пам'ятки половецького часу відомі в Запорізькому, Кам'янсько-Дніпровському, Токмацькому, Мелітопольському та інших районах.

В арабських і перських писемних джерелах половців називали кімаками або кипчаками (звідси назва Половецького степу – Дешт-і-Кипчак). Візантійські та європейські автори іменували їх куманами або команамі. Назва «половці» руського походження і не є самоназвою цього народу. Для русичів половці були мешканцями Дніпровського Лівобережжя. Тому вони й виступають під назвою «половці» чи «онополовці» в значенні як ті, що живуть по той бік ріки. Дехто вважає, що давньоруська назва «половці» значить «світло-жовті» (від слова полова – солома).

На початку своєї історії половці входили до складу Кімакського каганату з центром біля річки Іртиш на Уралі та належали до тюркських народів. Наприкінці X – на початку XI ст. вони звільнилися від кімакської залежності та рушили на захід. Попередні господарі степів – печеніги та торки – скорилися їхній владі, частина відкочувала до кордонів більш могутніх держав – Київської Русі та Візантії.

Відносини Київської держави з половцями. Історія половців після їхнього заселення східноєвропейських степів розділяється дослідниками на чотири періоди. Перший з них – середина XI – початок XII ст. – час, коли половці були надзвичайно агресивні. Чітких кордонів у цей період Половецька земля не мала. У перші 40 років перебування в південних степах України літописи згадують лише двох половецьких ханів (князів) – Болуша і Токала. Київська Русь, що була

розділена після смерті князя Ярослава Мудрого у 1054 р. на князівства, тривалий час не могла дати відсіч кочовикам.

Лише на початку XII ст. київський князь Володимир Мономах зміг організувати походи проти половців. Це другий період їхньої історії. Саме в цей час у степовиків з'являються постійні місця кочовищ і зимівників – **веж або кошів**. Іпатіївський літопис згадує вже 26 половецьких ханів. Один з них – **Урусоба** – кочував зі своєю ордою на території сучасного Запорізького краю, біля річки Молочної. Навесні 1103 р. об'єднані руські дружини зібралися на острові Хортиця і переправилися на лівий берег Дніпра. Далі пішли вглиб Половецького степу, у центр кочовищ хана Урусоби. **4 квітня 1103 р.** відбулася битва між половцями і русичами, у якій загинуло 12 половецьких ханів, у тому числі й Урусоба. Ця подія знайшла відображення в давньоруському літописі (*див. документ II*). Успішний похід проти кочовиків переконав Володимира Мономаха в необхідності спільного з іншими князями опору ворогу.

У третій період – у другій половині XII ст. – кочовики все частіше нападають на південні кордони руських земель. У цей час окремі половецькі орди згадуються в руських літописах під іменами Токсобичі, Єлтукови, Бурчевичі. Починають створюватися нові великі об'єднання, серед яких найбільш значними були Біла і Чорна Куманії. У сучасних межах Запорізької області існувала «Біла Куманія», що являла собою союз придніпровських і лукоморських орд. Їх очолювали хани Кобяк і Боняк (від тюркського «товстун»). Кордон між ними проходив біля сучасного міста Кам'янська-Дніпровська. До складу придніпровської орди входили декілька менших орд, об'єднаних одним тотемом «вовк». Тому вони й отримали в давньоруських літописах назву Бурчевичі (від тюркського «bori» – вовк), а в арабських джерелах – Бурджогли.

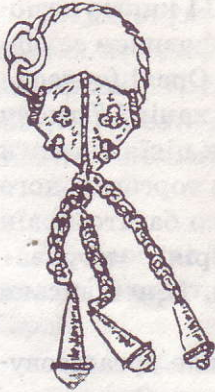
Нападаючи на руських купців у Дніпровських порогах, кочовики чинили значні збитки торгівлі Київської Русі. Тому руські дружини ходили на половців до Крарійської (Кічкаської) переправи на порогах, щоб контролювати шлях «із варяг у греки». У давньоруських літописах такі походи згадуються під 1167, 1168, 1169 роками. Однак смерть Володимира Мономаха, усобиці й суперечки між князями перешкодили остаточному розгрому половців. Все частіше князі запрошують степняків до своїх військових походів проти сусідів. Це призводить до того, що з 70-х рр. XII ст. половецькі набіги на південноруські князівства почастишали. Особливо спустошливими вони стають після об'єднання половців під владою хана Кончака (1172–1201). Тільки після потужних ударів Кончака руські князі вирішують об'єднати свої сили. Дуже швидко цей військовий союз приніс успіх.

«Слово о полку Ігоревім». У 1184 р. руське військо 11 князів на чолі зі Святославом Всеволодовичем і Рюриком Ростиславовичем завдало значної шкоди придніпровським половцям на ріці Орелі (сучасна Дніпропетровська область). Хан Кобяк, його сини, 16 ханів і 7 тисяч половецьких вершників були взяті в полон. Внаслідок цієї перемоги була знята загроза дунайсько-чорноморської ділянки торговельного шляху. З цією перемогою князя Святослава привітало багато країн Західної Європи – «німці» (Священна Римська імперія), «морави» (Чеське королівство), «греки» (Візантійська імперія), Венеціанська республіка, що були пов'язані з дунайським шляхом.

Навесні 1185 р. київський князь Святослав починає організувати об'єднаний похід проти половецького хана Кончака. Однак новгород-сіверський князь Ігор Святославович потай від великого князя вирішує сам розгромити половців і отримати «славу» від перемоги. Але руські дружини зазнали поразки у битві на річці Сюрлій (сучасна ріка Каяла Дніпропетровської області, на межі з північчю Запорізької області). Це призвело до зриву загального походу проти Кончака. Сам хан здійснив грандіозний похід на Київ. А Ігор Святославович потрапив у полон. Ці події знайшли відображення й негативну оцінку в безсмертному творі невідомого автора «Слово о полку Ігоревім».

Лише наприкінці XII ст. половецька загроза була знята. У 1190 р. відбувся вдалий зимовий похід руських дружин проти половців до Протолчого броду (південна частина острова Хортиця).

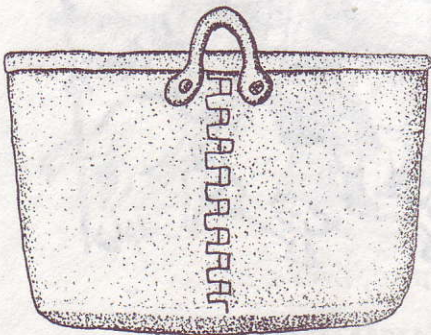

Скренева прикраса

Сагайдак

Бронзовий казан (м. Запоріжжя)

Четвертий період половецької історії – кінець XII – перші десятиліття XIII ст. На початку XIII ст. відносини між половцями та Київською державою поліпшилися. У 1223 р. спільні сили русичів і половців брали участь у битві на ріці Калка проти *татаро-монголів*. Бій закінчився поразкою, а Половецький степ на початку 1240-х рр. увійшов до складу **Золотої Орди**. Деякі половецькі орди відкочували на територію Угорського королівства, частина потрапила навіть до Єгипту. Частина з них у другій половині XIII ст. повертається у причорноморські степи. Підтвердженням цього є багате поховання половецького хана у кургані біля села **Заможне Токмацького району на ріці Чингул** (притока ріки Молочної).

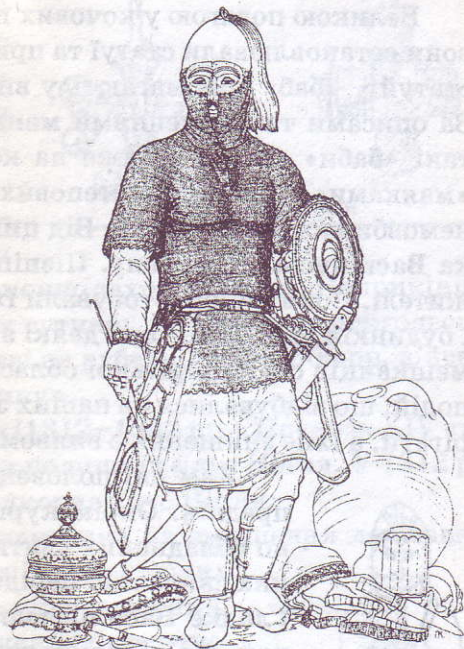
Побут і звичаї половців. Основу господарства половців складало відгінне скотарство, яке поступово стало доповнюватися землеробством. Цьому сприяли зв'язки з осілим землеробським населенням, що жило поблизу половецьких кочовищ. Частина половців після розгрому татаро-монголами відкочувала до кордонів Київської Русі. У давньоруських літописах їх називали «свої погані».

У половців, на відміну від інших кочовиків, було розвинуте ремесло. Особливо переробка продуктів тваринництва. Це обробка шкір, виготовлення повсті, одягу та взуття. Основними продуктами харчування були м'ясо, молоко та молочні продукти. За свідченням давніх авторів, половці вирощували просо, ячмінь, пшеницю, дині, кавуни (від половецького слова «коун» походить українське «кавун»), цибулю, часник та інші культури. Кочовики вживали й рибу. Їли також просо та рис, які варили в молоці. Їжу готували в казанах. Один з таких бронзових казанів був знайдений на дні Дніпра поблизу острова Хортиця.

Але головним заняттям кочовиків були грабіжницькі набіги та військові походи. Всі чоловіки з дитинства вчилися їздити верхи, стріляти з лука, накидати аркан. У половців з'явилася нова зброя для

штурму – катапульти та балісти. У Візантії вони запозичили «грецький вогонь» – горючу суміш із нафти. Озброєння складалося зі списів, луків зі стрілами в сагайдаку та дуже вигнутих шабель. До складу захисного обладунку входили кольчуга, шолом, личина (залізна маска для захисту обличчя) і щит. У відомому Чингульському кургані похований половецький хан у повному озброєнні.

Кочовики були язичниками і поклонялися вогню, силам природи, небесним світилам. Основною релігією був *шаманізм*. Кочовики вірили в духів і верховного бога, у потойбічне життя, що було продовженням земного. Поклонялися вони також різним предметам (фетишам), носили амулети і вірили в їхню магічну силу.

Половецький хан з Чингульського кургану

Половецький воїн XI ст.

Половецька вершниця XII ст.

Великою повагою у кочових племен користувалися предки, яким вони встановлювали статуї та приносили жертви. Знахідки кам'яних статуй – «баб» допомагають у вивченні релігії і вірувань кочовиків. За описами та свідченнями мандрівників і чумаків XVII–XVIII ст., такі «баби» стояли майже на кожному кургані. Іноді їх називали «маяками». Дійсно, на степових просторах Запорізького краю вони немовби вказували шлях. Від цих маяків отримало назву село **Маячка** **Василівського району**. Пізніше статуї почали знищувати місцеві жителі. Вони використовували їх як будівельний матеріал для тинів і будинків. Ще й сьогодні деякі з цих «баб» знаходяться на подвір'ях мешканців сіл Запорізької області. Кам'яні статуї є свідками давніх подій, що відбувалися на наших землях. Тому цих «баб» потрібно оберегти, а їхнє знищення є виявом байдужості до своєї історії.

Кам'яна
«баба»

Кам'яні половецькі статуї були пов'язані з культом предків. Окрім курганів, їх встановлювали в спеціально обладнаних святилищах, на височинах. Залишки таких святилищ нерідко знаходять у нашому краї (біля сіл **Гладке Василівського і Кінські Роздори Пологівського районів**). З приходом у степ монголо-татар виготовлення кам'яних «баб» припиняється.

Половці були розділені на самостійні орди. Тому їм не вдалося створити єдиної держави. На чолі орди стояв рід – *курінь*, у якому виділялася сім'я – *аїл* чи *кош* головного хана. Вірогідно, від слова «кош» (кочовище) виникло давньоруське казкове «кощей». Також давньоруський фольклор зберіг і відтворив у зображенні чудовиськ розподіл половців на окремі орди, що виступають у казках і билинах як триглавий дракон. Поховання половців були знайдені біля сіл **Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського, Ботієве Приазовського районів**, біля хутора **Зірка Якимівського району**. Половецькі кладовища по берегах Дніпра свідчать про появу в них осілих місць –

зимівників під впливом слов'янського населення.

Сусідство кочовиків з Руссю привело до того, що частина половців прийняла християнство. У середині XIII ст. культура пізніх кочовиків була сприйнята народами, що увійшли до складу Золотої Орди.

Питання до уроку:

1. Розкажіть про появу половців на наших землях. Поясніть значення їхньої назви.
2. Визначте етапи історії половців. Які головні події цих періодів?

3. Які події відображені в “Слові о полку Ігоревім”? Чи пов’язані вони з Запорізьким краєм?
4. Як ви вважаєте, чому половців, що перейшли на бік Київської Русі, літописці називали “свої погані”?
5. Розкажіть про побут і звичаї половців. Що їх відрізняло від інших кочовиків?
6. Які вірування були у половців? Що ви знаєте про кам’яних “баб”? Чи бачили ви колись такі статуї? Розкажіть.
7. Пригадайте казки, у яких руські богатири борються з лютим драконом. Які, на вашу думку, події відображені в цих сюжетах?

Документи

I. В одну мить половець близько – і от його вже немає! Зробив наїзд і стрімголов, з повними руками хапається за повід, підганяє коня ногами й бичем і вихором несеться далі, ніби бажаючи перегнати швидкого птаха. Його ще не встигли побачити, а він уже зник з очей! Це летючі люди, а тому їх не можна спіймати. Вони не мають ні міст, ні сіл, тому за ними йде слідом звірство. Не такі навіть шуліки, м’ясоїдний рід і всім ненависний, – такі хіба грифи, яких добродійна природа віддалила в місця незаселені.

Євстафій Солунський, візантійський письменник XII ст.

II. У рік 6611 [1103]... І рушили вони [русичі] на конях і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в [урочищах] Протолчах і на Хортичім острові. І сіли вони на коней, а піші вої, вийшовши з човнів, йшли в поле чотири дні і прийшли на [річку] Сутінь.

Половці ж, почувши, що йдуть руси, зібралися без числа і стали радитися. І сказав [хан] Урусоба: «Просимо миру в русі, бо міцно вони битимуться з нами. Ми бо багато зла вчинили Руській землі». І сказали молодші Урусобі: «Якщо ти боїшся русі, то ми не боїмось. Сих же побивши, ми підемо в землю їх і візьмемо всі городи [міста] їхні. І хто визволить їх від нас?»

І пішли полки половецькі, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супротив них. І великий бог вложив боязнь велику в половців, і страх напав на них і трепет перед лицем руських воїв. І умлівали вони самі, і коням їхнім не було спіху в ногах, а руси весело на конях і пішо побігли до них. Половці ж, побачивши, як руси кинулися на них, побігли, не зупинившись перед руськими князями, а наші погнали, рубаючи їх, у четвертий [день] місяця квітня... І прийшла русь з полоном великим і перемогою великою.

“Повість минулих літ”

Література для читання по темі «Запорізька область у середині XI – першій половині XIII ст.»

- 📖 Плетнева С. А. Кочевники средневековья. – М., 1982.
- 📖 Малочисленные национальности юга Украины: История и современность. – Запорожье, 1990.
- 📖 Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990.
- 📖 Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3.
- 📖 Отрощенко В. В., Рассемакин Ю. Я. История Чингульского кургана // Наука и жизнь. – 1983 – № 7.
- 📖 Отрощенко В. В., Рассемакин Ю. Я. Половецкий хан или?.. // Знание – сила. – 1986. – № 7.

Терміни для запам'ятовування:

Вежа – центр проживання та кочування половецької орди. Кочове житло на колесах.

Личина – залізна маска для захисту обличчя воїна.

Сагайдак – спеціальна сумка для стріл.

Курінь – рід у половців.

Аіл чи кош – сім'я, центр кочовища у половців.

Зимівник – осіле місце.

Дати для запам'ятовування:

Середина XI ст. – поява половців у степах.

1103 р. – битва на р. Молочній.

1190 р. – зимовий похід руських дружин до Протолчого броду.

Урок 5 Перевірка вивченого матеріалу

I. Тести

- 1. За часів середньовіччя в Запорізькому краї проживали...**
 - а) тюркомовні племена: болгари, хозари, печеніги, торки, половці, монголи;**
 - б) іраномовні племена: скіфи, сармати, хозари, болгари, монголи, слов'яни;**
 - в) іраномовні племена: скіфи, болгари, печеніги, торки, половці.**
- 2. Оберіть правильне твердження:**
 - а) алани – це населення, що проживало в Запорізькому краї. Вони заснували поселення біля балки Канцирки, Кічкаської переправи;**
 - б) алани – це населення, що переселилося з Криму;**
 - в) алани – це населення, що проживало на Північному Кавказі. У V–VII ст. частина їх переселилася в наш край, де заснувала поселення біля балки Канцирки, Кічкаської переправи.**
- 3. Запорізькі землі в 635 році...**
 - а) увійшли до складу Великої Болгарії;**
 - б) були підкорені аланами;**
 - в) були розорені ханом Аспарухом.**
- 4. Оберіть правильне твердження:**
 - а) печеніги і торки кочували в запорізьких степах у X – першій половині XI ст. Головним їхнім заняттям були грабіжницькі напади на сусідні племена. Тому печеніги і торки були досвідченими воїнами. Через загрозу від половецьких орд вони перейшли на службу до Київської Русі;**
 - б) печеніги і торки кочували в Запорізькому краї у X–XII ст. Головними їхніми заняттями були землеробство та ремесло. Через це вони воювали дуже рідко;**
 - в) печеніги і торки кочували в запорізьких степах у X – першій половині XI ст. Головними їхніми заняттями були скотарство, ремесло, торгівля з сусідами. Тому печеніги і торки були досвідченими скотарями та купцями. Через загрозу від монгольських орд вони перейшли на службу до Київської Русі.**
- 5. Східні слов'яни підтримували стосунки з алано-болгарами, тому що...**
 - а) їх об'єднував шлях «із варяг у греки», який проходив через Запорізькі землі;**
 - б) їх об'єднував Великий шовковий шлях;**
 - в) їх об'єднувало походження.**

6. Бродники – це частина...

а) слов'янських племен. Вони були воїнами;

б) аланських племен. Вони були воїнами;

в) слов'янських племен, що жили біля бродів, обслуговували переправи, перевозили мандрівників і кочовиків і водночас були воїнами.

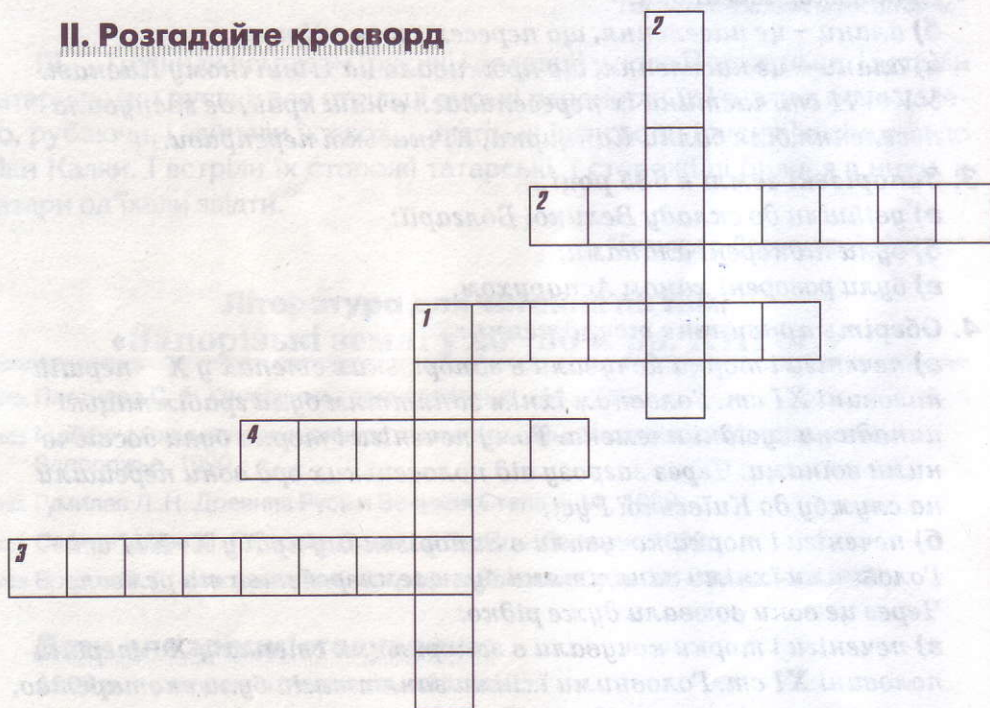
7. 4 квітня 1103 року біля ріки Молочна...

а) відбулися переговори князя Володимира Мономаха з половцями;

б) відбулася битва князя Володимира Мономаха з половцями, у якій русичі здобули перемогу;

в) відбулася битва князя Володимира Мономаха з половцями, яка закінчилася поразкою русичів.

II. Розгадайте кросворд

По вертикалі:

1. Острів, на якому збиралися дружини русичів;

2. Племена, що жили в Запорізькому краї в VII ст. і утворили державу.

По горизонталі:

1. Держава VII–X ст., до складу якої входили землі Запорізької області;

2. Спеціальна сумка для стріл;

3. Кочові племена, що в X ст. захопили Степ;

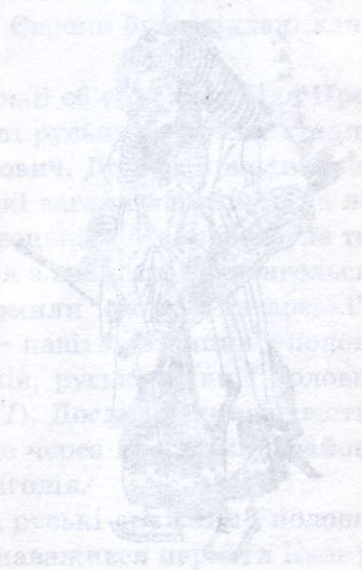
4. Хан, який об'єднав болгарські племена у Велику Болгарію.

III. Дайте відповідь на запитання

1. *Що з'явилося раніше – союз племен чи держава?*
2. *Хто жив пізніше – готи чи болгари?*
3. *Хто загинув на Дніпровських порогах – Святослав чи Святополк?*
4. *Що було головним заняттям слов'ян – грабіжницькі війни чи землеробство?*
5. *Яку державу розгромив Святослав – Хозарію чи Велику Болгарію?*

IV.* Творче завдання

Використовуючи текст і малюнки підручника, а по можливості й додаткову літературу, напишіть невеликий твір про походи військових дружин русичів на території Запорізького краю.

Розділ 2

Запорізькі землі у другій половині XIII – XV ст.

Урок 6 Запорізькі землі у 20–50-х рр. XIII ст.

*І сталася перемога над усіма князями руськими,
якої ото не бувало ніколи.*

“Повість минулих літ”

Згадайте:

- ◆ Який характер мало господарство пізніх кочовиків?
- ◆ Яка релігія була в степовиків?
- ◆ Що таке вежа?

Монгольська держава. На початку XIII ст. в Центральній Азії виникла могутня монгольська держава, яку в 1206 р. очолив Чингісхан (1206–1227). Саме з цього часу монголи почали завоювання світу. Вони підкорили народи Південного Сибіру, Середньої Азії і Північного Кавказу та вирушили на захід. Половецьку землю, до складу якої входила й територія сучасної Запорізької області, Чингісхан віддав у маєток старшому сину – Джучі, але їй ще потрібно було завоювати.

Чингісхан (старовинний
китайський малюнок)

Зброя та спорядження монголів були пристосовані для тривалих походів. Кожний воїн мав два-три луки (або один, але бездоганий), три сагайдаки зі стрілами, одну сокиру та мотузки. Знатні та багаті воїни носили залізні чи мідні шоломи та були озброєні шаблями. Деякі мали списи.

Вони легко, без зусиль здійснювали атаки кінноти, переслідували розбитого противника. Військова хитрість, обманні маневри, засади, напади лавою були звичайними засобами для монгольської тактики.

Монголи вміло діяли при облозі міст. Хани переймали військову техніку у завойованих народів. Також вони приймали до себе на службу майстрів для виготов-

лення механізмів, які використовували при облогах (машини для кидання каміння) та розбиванні мурів і фортечних воріт (тарани, пороки). Щоб мати численну армію, монголи примушували воювати мешканців завойованих земель (див. документ I). Разом з чоловіками у війні брали участь і жінки. Вони добре їздили верхи, стріляли з лука.

У 1220 р. 30-тисячна монгольська армія, яку очолювали полководці Джебе і Субедей, була направлена на Північний Кавказ. Звідси вони повинні були вийти до Дону і вдарити в тил половців. Монголи використали тактику облоги. Вони невеликими загонами рухалися по степу, поступово оточуючи половців. Декілька битв принесли перемогу монголам. Багато половців загинуло. Решта на чолі з ханом Кончаком (Юрієм Кончаковичем з давньоруських літописів) вимушені були відійти до лівого берега Дніпра, сподіваючись на допомогу руських дружин (див. документ II). У цей час до руських князів прибуло й монгольське посольство. Пропозиції монгольських дипломатів були досить простими: наш ворог – половці, а ліси́ста Русь нам не потрібна; залиште нам кипчаків – і ми не підемо війною на Русь.

Битва на Калці. На початку 1223 р. у Києві відбувся з'їзд південноруських князів. Після роздумів і переговорів вони вирішили допомогти половцям. Кочовики були ворогами Русі, однак князь Мстислав Галицький заявив: “Якщо ми, браття, їм не допоможемо, то половці перейдуть на бік татар, і їхня сила збільшиться”. Монгольських послів було вбито. Таке ставлення до дипломатів було для осілих народів нормою. Але для монголів вбивство посла вважалося неможливим. Тому дехто з дослідників дотримується думки, що саме вбивство послів стало головною причиною нападу монголів на Київську Русь. Однак це був лише привід – землі Східної Європи були віддані хану Джучі ще у 1209 р.

У квітні 1223 р. руські дружини і половці об'єдналися біля **Протолчого броду на острові Хортиця**. На чолі руських дружин стояли князі Мстислав Удалий і Мстислав Романович. До них приєдналися також заго́ни бродників. Русько-половецькі заго́ни перейшли на лівий берег Дніпра і вступили на землі Половецького степу (сучасна територія нашого краю). Тут вони зустрілися з авангардом монгольських військ і розбили його. Руські вої розгромили “сторожі татарські”, а один з монгольських воевод – Семейбек – навіть потрапив у полон. Переслідуючи ворога протягом восьми днів, руські воїни і половці дійшли до річки **Калки** (див. документ III). Дослідники вважають, що це сучасна річка **Кальчик**, яка протікає через **Розівський район**. Тут на них вже очікували основні сили монголів.

У вирішальній битві **31 травня 1223 р.** руські дружини і половці зазнали поразки. Мстислав Київський не наважився перейти Калку, Мстислав Галицький, навпаки, вважав, що потрібно одразу перейти в

наступ. Разом с половецькими загонами він перейшов на лівий берег Калки й одразу був атакований монгольською кіннотою. Руські дружини відбили наступ, але половці почали відступати. У літописі говориться, що вони “потоптали, відступаючи, стани руських”. Мстислав Галицький почав відступати, але князь Мстислав Київський не прийшов йому на допомогу. Він залишився в укріпленому таборі, який монголи взяли в облогу. Три дні монголи марно штурмували табір Мстислава Київського. Тоді монгольські послы запропонували воїнам скласти зброю, обіцяючи відпустити їх за викуп. Великий князь повірив ворогу. Монголи схопили воїнів, поклали на них дерев’яний настил та сіли обідати зверху, тим самим роздавивши лежачих.

Літопис сповіщає, що в битві загинуло шість князів, з простих воїнів додому повернувся лише кожен десятий, а кількість убитих киян дорівнювала 10 тисячам. Великих втрат зазнали й монголи. Тому вони не наважилися перейти Дніпро і наступати на Київ, а повернули назад.

Однією з причин поразки слов’ян у битві на ріці Калці була незгодженість військових дій між руськими полководцями. Кожний з них додержувався свого плану військових дій і не рахувався з наказами київського князя. До того ж перед вирішальною битвою між князями почалися суперечки про розподіл майбутньої здобичі, а під час переслідування ворога дружини русичів розтягнулися по степу і втратили зв’язок між собою.

День битви на Калці став жалобним для Русі. З цією подією пов’язані народні билини про загибель руських богатирів, які до того стояли на “заставах богатирських” на рубежах Руської землі.

Більшість істориків вважає, що ця битва відбулася поблизу сучасного заповідника “Кам’яні Могили”, розташованого на територіях Розівського району Запорізької і Володарського району Донецької областей. Вірогідно, саме тут, біля каменистого “Східного кряжа” Мстислав Київський прийняв свою останню битву. На «Кам’яних Могилах» встановлений пам’ятний знак на честь пошани загиблих русичів.

Але монголи не полишали планів захоплення руських земель. У 1235 р. на

Хан Батий (старовинний китайський малюнок)

всемонгольському зборі було вирішено розбити половців і захопити Київську Русь.

Навала орд хана Батия. У 1236 р. монголи організують новий військовий похід, який очолив онук Чингісхана – Батий (Бату). Після нападу на давньоруські міста Батий навесні 1238 р. повернув свої війська на південь, у половецький степ. Тут, на придніпровських просторах, продовжували кочувати половці, а по берегах Дніпра жили слов'яни. У Запорізькій області пам'ятки слов'ян цього часу відомі біля сіл Новоолександрівка Запорізького і Благовіщенка Кам'янсько-Дніпровського районів, міста Кам'янка-Дніпровська, на островах Хортиця і Байда. Протягом 1238–1239 рр. монголи підкорили половців і осіле населення, частина якого була знищена. Після захоплення Києва (1240 р.) монгольські війська вдерлися на територію Центральної Європи. Вони зруйнували землі Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччії і Хорватії. Навесні 1242 р. Батий дійшов до берегів Адріатичного моря. Але непокірні народи києворуських князівств, що знаходилися в тилу і чинили опір, а також смерть монгольського хана Угедея змусили Батия повернути назад.

На початку 1243 р. у пониззі Волги Батием була заснована нова держава – Золота Орда зі столицею Сарай-Бату. Кордони Золотої Орди простиралися від ріки Іртиш на сході до ріки Дунай на заході. Сучасна територія Запорізького краю, як частина Половецького степу, увійшла до складу нової держави.

Протягом другої половини XIII – першої половини XV ст. Золота Орда була однією з найбільших держав Європи та Азії. Вона проіснувала 200 років. Весь цей час життя населення нашого краю залежало від політики монгольських ханів.

Питання до уроку:

1. Які події відбувалися в Центральній Азії на початку XIII ст.? Що сталося з половецькими племенами?
2. Розкажіть про військову тактику монголів. Чи використовували вони найновіші на той час досягнення у військовій справі? Які саме і що це їм давало?
3. Розкажіть про битву на ріці Калка. Як ця подія пов'язана з нашим краєм? Якими були наслідки битви?
4. Як монголи захоплювали половецький степ? Що сталося з місцевим населенням?

Документи

І. Годних для битви воїнів і поселян татари, озброївши, посилають попереду себе. Воїнам, яких гонять у бій, навіть коли вони б'ються й перемагають, подяка невелика: якщо загинуть у бою, про них немає ніякої турботи, але якщо в бою відступають, то вбиваються татарами без жалю.

Юліан, угорський мандрівник XIII ст.

II. У рік 6732 (1223). У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали супроти них. Але навіть хан Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпро, і багато половців побито було. А татари, вернувшись, пішли у вежі свої.

І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не поможете нам, то нині порубані були, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у городі Києві, і нарадились вони так: «Краще б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Звідти ж, з Києва, рушили вони і прийшли до ріки Дніпро, до острова Варязького [Хортиця]. А вигонці галицькі [галичани, що жили на Дністрі] рушили по Дністру. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели човни вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близь Протолчів.

“Галицько-Волинський літопис”

III. ...і рушили всі разом [русичі і половці] у поле Половецьке. І зустріли татари полки руські, але стрільці руські перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаючи, і зайняли їх скот... Звідти ж ішли вони [русичі] вісім днів до ріки Калки. І зустріли їх сторожі татарські, і сторожі ці билися з ними, а татари од'їхали звідти.

“Галицько-Волинський літопис”

Література для читання по темі «Запорізькі землі у 20–50-х рр. XIII ст.»

- 📖 Плетнева С. А. Кочевники средневековья. – М., 1982.
- 📖 Малочисленные национальности юга Украины: История и современность. – Запорожье, 1990.
- 📖 Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1989.
- 📖 Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960.
- 📖 Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв. – М., 1985.

Дати для запам'ятовування:

1206 р. – створення Монгольської імперії.

31 травня 1223 р. – битва на ріці Калка.

1236 р. – навала Батия.

1243 р. – утворення Золотої Орди та входження Запорізького краю до її складу.

Урок 7 Запорізькі землі у складі Золотої Орди

Все, що уціліло від меча, преклонило голову...

Джувейні, перський історик XIII ст.

Згадайте:

- ◆ Хто такий Чингісхан? Яку роль він зіграв в історії нашого краю?
- ◆ Коли відбулася битва на Калці? Чим вона закінчилася?

Становище підкорених народів у середині XIII ст. Перебуваючи в причорноморських степах, Батий вів боротьбу з половцями. Половецький хан Котян, що кочував між Дніпром і Доном, зазнав поразки і разом зі своєю ордою відійшов до Угорщини. Господарчий уклад монголів у цей час не відрізнявся від половецького (*див. документ I*). Тому вони й зганяли половців з найкращих пасовиськ.

Суто монгольських поховань у Запорізькому краї виявлено дуже мало. Одне з них відоме біля села Терпіння під Мелітополем. Кількість монголів була невеликою. Через це вони знищили лише верхівку половецької знаті (*див. документи II–III*). Іншим монголи вимушені були надати пільги, щоб повернути їх у степи: “Однак багато з тих, хто збіг, повертається знов”.

Поховання половців цього часу відомі біля сіл Григорівка Запорізького, Виноградне Токмацького, Шелюги Якимівського, Ботієве Приазовського районів та інші.

Половці, що підкорилися Золотій Орді, кочували в басейнах річок Конка, Янчекрак, Карачекрак, Молочна. Саме вони склали основу кочового населення в причорноморських степах. Підпорядкування половців полягало в тому, що за наказом монгольського хана вони повинні були брати участь у військових набігах. Частина з них під впливом слов'ян-землеробів перейшла до осілого життя.

Внаслідок монгольської навали частина підкореного населення була знищена або захоплена в полон. Занепало високорозвинене давньоруське ремесло, сільське господарство. Однак значна кількість великих поселень не постраждала.

З другої половини XIII ст. Запорізький край став частиною Золотої Орди. Подальша його історія тісно пов'язана з усіма змінами в цій державі. Археологами були відкриті могильники та поселення, що належали осілим племенам. Майже всі вони розташовувалися на лівому березі Дніпра, у районі Великого Лугу. Це могильники поблизу сіл Благовіщенка, Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району. Поселення – Протолчий брід, Кічкас, Осокорівка у Надпоріжжі та інші. Населення, яке мешкало на цих землях, продовжувало зай-

Скроневі прикраси

Браслет

Кістяна обкладка сагайдака

матися землеробством. Розводили також домашніх тварин – дрібну рогату худобу, свиней, коней. Велику роль відігравало полювання та рибальство в дніпровських плавнях. Місцеві майстри виготовляли гарні прикраси: сережки, браслети, намиста. Частина мешканців займалася перевезенням кочовиків і мандрівників через Дніпро. Всі поселення цього часу були неукріпленими, тому що період грабівницьких походів закінчився. Тепер монголи регулярно збирали данину.

Збереженню осілого населення в нашому краї сприяли й природно-кліматичні умови. Дніпровські плавні (Великий луг) з невеликими острівками й заболоченою місцевістю були свого роду схованкою від монгольської кінноти. Дніпровські пороги, броди й перевози, через які проходили важливі суходільні шляхи, потребували знавців цих місцин.

Хтось мав бути провідником. І це розуміли завойовники. Знищувати щент місцевих мешканців було для них не вигідно й ризиковано.

Широкого розвитку набула торгівля. Населення, що проживало поблизу відомого водного шляху «із варяг у греки», було посередником у міжнародній торгівлі. Через наш край сухоходом пролягав так званий Солоний шлях, яким з руських земель їздили за сіллю в Крим. Пізніше цей шлях став відомий як Чумацький.

Темник Ногай. З середини XIII ст. велика імперія Чингісхана поступово починає розпадатися. Між родами феодалів виникають суперечки – хто буде головним правителем. Цим скористався **темник Ногай**. Темник – це командувач 10-тисячного загону. Орда Ногая кочувала у Причорномор'ї, її центр знаходився на території сучасної Молдови.

Сам він не належав до ханського роду, тому й не міг посісти трон. Але це не завадило йому стати дійсним правителем величезної території від Дону до Дунаю (західної частини Улусу Джучі). До володінь Ногая входили й степи Запорізького краю.

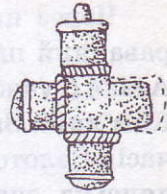
За часів свого правління (друга половина XIII ст.) Ногай проводив переселення племен. Так на нашій території з'явилися алани з Північного Кавказу та Криму. Це були християни, які займалися землеробством. Вони розселилися серед мешканців Нижнього Подніпров'я.

Через це збільшилися вже існуючі поселення та виникли нові. Саме до тих часів належить поява найбільшого могильника **Мамай-Сурка** біля села **Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району**.

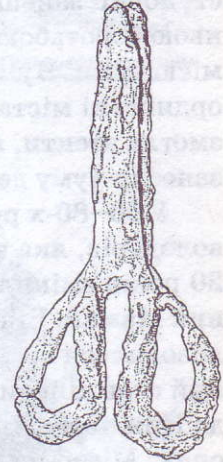
Ногай все своє правління вів боротьбу з нащадками Батия. Вони вважали його узурпатором, що незаконно захопив владу. Наприкінці XIII ст. відбулося кілька військових сутичок з військами монгольського хана Токти. У вирішальній битві на рубежі 1299–1300 рр. військо Ногая були розбиті, а сам він загинув.

Розквіт Золотої Орди. Хан Узбек (1312–1342 рр.). Початок XIV ст. був періодом міжусобної боротьби за колишній улус Ногая. У 1312 р. до влади прийшов хан **Узбек**. Він підкорив улус Ногая.

Політика хана Узбека була спрямована на зміцнення держави. За його правління відбувся розквіт Золотої Орди. У 1314 р. на території держави був впроваджений іслам як державна релігія. Узбек почав будівництво міст на перетинах торговельних шляхів. Міста були не тільки політичними центрами. Тут розвивалися торгівля та ремесла. Майстри обробляли кістку, дерево, різні метали (срібло, золото, залізо). Розвиненим було ткацтво. Такі міста в Запорізькому краї з'явилися на **острові Великі Кучугури** у **Василівському районі**. Тут археологи знайшли кам'яні будівлі, мечеть, лазню, керамічний водогін (див. документ IV). Друге відоме нам місто було на **ріці Кінські Води (Конка)** біля села **Юрківка Оріхівського району**. Сюди купці привозили свої товари, які обмінювали на вироби місцевих майстрів і продукти землеробства.

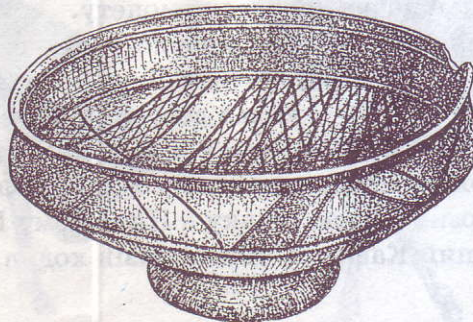
Натільні хрестики

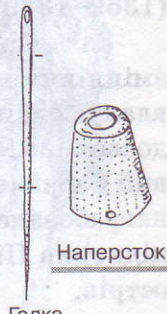
Ножиці

Тесло з острова Великі Кучугури

Керамічний посуд з острова Великі Кучугури

Голка

Наперсток

Через наші землі, узбережжям Азовського моря, проходив караванний шлях (Великий шовковий шлях). Він ішов поблизу міста Азака (сучасне місто Азов на Дону) у Західну Європу через переправу **Кам'яний Затон** біля Кам'янки-Дніпровської. Про його існування за часів Золотої Орди свідчить скарб коштовних речей біля міста **Бердянська**, знайдений випадково наприкінці XIX ст.

Про широкі торгові відносини народів, які мешкали на території нашого краю, сповіщають арабські історики: “Не було потреби брати з собою продовольство та поводитирів, бо в степах і землеробських районах густо проживало кочове та землеробське населення, у якого можна було все отримати за платню”. Знахідки монет у нашому краї біля переправ, поселень (на Кучугурах, Протолчому броді) підтверджують ці дані. Населення брало участь у міжнародній торгівлі, про що свідчать знахідки золотоординських монет – дирхемів і пулів.

Монета
(дирхем)

Мамаєва Орда. Після смерті хана Узбека в 1342 р. почався поступовий занепад Золотоординської держави, спричинений внутрішньою боротьбою за владу, погіршенням стосунків з сусідами та епідемією чуми. Чума (“чорна смерть”), занесена з Китаю, охопила золотоординські міста у Поволжі. Частина населення, рятуючись від мору, змогла втекти, але багато людей померло. Із Криму генуезькі моряки занесли чуму до Центральної Європи.

У 60–80-х рр. XIV ст. точилася міжусобна боротьба серед місцевих володарів, яка називалася у руських літописах «велика замятня». За 20 років змінилося 25 ханів. У цих подіях головним діячем був **темник Мамай**. Він, як і Ногай, не міг зайняти ханський трон, тому йому доводилося весь час вести боротьбу за владу. Не дивлячись на це, Мамай став дійсним володарем величезної території від Нижнього Дона до Нижнього Дніпра. Підпорядковані землі отримали назву **Мамаєва орда**. Місто на Кучугурах Мамай зробив своєю ставкою. Воно отримало назву **Орду**, що тюркською мовою означає «ставка». А від імені своїх ставлеників ханів Абдуллаха (1362–1369) і Мухаммед-Булака (1369–1380) Мамай почав карбувати монету.

За часів правління Мамаєва відбулося піднесення та внутрішнє зміцнення держави від лівого берега Дніпра до Волги. Він проводив вдалу зовнішню політику – уклав договір з Литвою про ненапад. Це дозволило Мамаєву активно боротися за головний престол у столиці Новий Сарай (на Волзі). Неодноразово він захоплював поволзькі міста, а награбоване вивозив у свою ставку в Нижньому Подніпров'ї. Мамай підкорив Північний Кавказ і кілька разів ходив на Кримський півострів.

Щоб підняти свій авторитет, Мамай вдався до військового походу на Русь. Йому хотілося повторити часи Батия. **8 вересня 1380 р.** відбулася відома Куликовська битва. Мамай, розбитий військами московського князя Дмитра Донського, втік в Орду (на Кучугури).

Хан **Тохтамиш** вирішив скористатися поразкою Мамай і захопити собі Мамаєву орду. Літописець сповіщає, що Тохтамиш «взяв Орду Мамаєву, і цариць його, і казну його, й улуси його, і багатство його, срібло й золото». Мамай, усіма покинутий, втік до Криму. Там його вбили генуезці, щоб не сваритися з Тохтамишем.

Занепад Золотої Орди. Новий хан Тохтамиш у другій половині XIV ст. зміг тимчасово об'єднати державу. Він карбував монету, у тому числі і в місті Орду. Тохтамиш задумав навіть розширити свої володіння на сході, але зіткнувся з азійським правителем **Тимуром (Тамерланом)**. Кілька років між ними точилася запекла боротьба. Остаточно війська Тохтамиша були розбиті у **1395 р.** під час західного походу Тамерлана. Сам Тохтамиш утік. А Тамерлан поступово розгромив міста у Поволжі, Нижньому Подніпров'ї та Криму.

Похід Тамерлана призвів до знищення караванної торгівлі, занепаду міст, а з ними й ремесла. Мешканці, що раніше жили в достатку, розорилися і зубожіли. Розпад Золотої Орди тривав до середини XV ст.

Питання до уроку:

- 1. Розкажіть про становище підкорених монголами народів у середині XIII ст. Чому монголи вели саме таку політику щодо завойованих мешканців?*
- 2. Хто такий Ногай? Чим позначився період його правління?*
- 3. З чім ім'ям пов'язаний розквіт Золотої Орди? Як його правління позначилося на наших землях?*
- 4. Розкажіть про правління Мамай. Що визначного він зробив?*
- 5. Які події призвели до занепаду Золотої Орди? У чому проявився занепад держави?*

Документи

I. Монголи поділили між собою Скіфію, яка тягнеться від сходу сонця, і всякий начальник знає, дивлячись на те, чи має він під своєю владою більшу або меншу кількість людей, кордони своїх пасовиськ, а також де він повинен пасти свої стада взимку, влітку, навесні і восени. Саме взимку вони спускаються до півдня в більш теплі країни, влітку піднімаються на північ, у більш холодні.

Гільом Рубрук, французький мандрівник XIII ст.

II. Цих командів перебили татари. Деякі навіть втекли від їх обличчя, а інші звернені ними в рабство.

Плано Карпіні, італійський мандрівник XIII ст.

III. Вони [золотоординці] ні з ким не укладають миру, за виключенням тих, хто скориться їм, бо... мають від Чингісхана наказ підкорити собі всі народи... І от що вони вимагають: ходити з ними, коли їм потрібно, на війну... і давати десятину з усякого – як з людей, так і з речей... Хто не сплатить цієї данини, залишається у рабстві...

Плано Карпіні, італійський мандрівник XIII ст.

IV. А нижче Московки річки пала у Дніпро річка Чакра, та нижче Московки 30 верст, з Кримської сторони 30 верст, на Дніпрі містечко Мамаїв Сарай.

«Книга Большому Чертежу», XVII ст. Географічні нотатки Московської держави

Література для читання по темі «Запорізькі землі у складі Золотої Орди»

- ☞ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV.
- ☞ Егоров В. Л. Золотая Орда: мифы и реальность. – М.: Знание, 1990.
- ☞ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999.
- ☞ Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. – М.: Гураш, 1992.

Терміни для запам'ятовування:

- Улус** – територія, населення, провінція Золотої Орди.
- Мечеть** – культове спорудження мусульман.
- Дирхем** – срібна монета.
- Пул** – мідна розмінна монета.
- Темник** – командувач 10-тисячного загону в монголів.

Дати для запам'ятовування:

- Середина XIII ст.** – початок розпаду Монгольської імперії.
- 1312–1342 рр.** – правління хана Узбека.
- 1359–1380 рр.** – «велика замятня».
- 60–80-ті рр. XIV ст.** – Мамаєва Орда.
- 8 вересня 1380 р.** – Куликовська битва, розгром Мамаєва.
- 1395 р.** – похід Тамерлана, початок занепаду Золотої Орди.

Урок 8 Передкозацькі часи на Запоріжжі

*За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбували.
Стару ньеньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.*

Народна пісня

Згадайте:

- ◆ Що сталося з підкореними монголами народами?
- ◆ Яка ситуація склалася в Золотій Орді у другій половині XIV ст.?
- ◆ Які були наслідки походу Тамерлана?

Велике князівство Литовське. Князь Вітовт. Занепад Золотої Орди тривав з другої половини XIV ст. Держава було ослаблена внутрішніми війнами за владу. Таке становище використовувало **Литовське князівство**. Так, ще у 1363 р. об'єднане русько-литовське військо під проводом литовського князя Ольгерда розбиває монголо-татар. Битва сталася на річці Сині Води (ріка Синюха, притока Південного Бугу). Монголи були відкинуті за Дніпровські пороги. З цього часу наш край стає прикордонною зоною між двома державами – Русько-Литовською та Золотою Ордою.

Тамерлан більше зруйнував столицю та великі міста Поволжя, ніж окраїни. Тому саме сюди втікало розорене населення. Тамерлан вивів війська, бо був упевнений, що держава вже не відродиться. Але кілька ханів «піднялися з руїн» та розділили між собою улус Джучі. Тохтамиш, що повернувся у 1397 р., намагався знову здобути владу, але не зміг. Він звернувся по допомогу до литовського князя **Вітовта (1392–1430)**. Між ними було укладено договір, за яким Тохтамиш допоможе Вітовту захопити Москву, а Вітовт – повернути владу Тохтамишу в Золотій Орді. Сам

Вітовт (1392–1430)

Тохтамиш з частиною своїх підлеглих перейшов під опіку Литви. За угодою під вплив Вітовта потрапляла й частина нижньодніпровських земель, а саме правий берег. За свідченням літописів, тут будуються

литовські фортеці та митниці. Однак вплив литовців на наші землі був нетривалий.

Тохтамиш не полишав думки про повернення собі престолу. **12 серпня 1399 р.** на ріці Ворсклі (на Полтавщині) відбулася вирішальна битва між об'єднаними військами Тохтамиша й Вітовта та загонами темника Едигея. Але об'єднані війська зазнали поразки. Після цього Литовське князівство настільки ослабло, що вже не могло підтримувати Тохтамиша. Він знову втік. Литовський князь Вітовт допомагав іншим претендентам на причорноморські землі (*див. документ I*). Але після його смерті освоєння литовцями південних земель, у тому числі й Запорізьких, помітно загальмувалося.

Запорізькі землі у XV ст. Кримське ханство. Останні часи існування Золотої Орди були позначені постійною боротьбою між удільними ханами за владу над усіма землями. Зрадництва та убивства стали провідними засобами цієї боротьби. Темник Едигей намагався об'єднати державу, але марно. До того ж у 1428 р. знову прокотилася епідемія чуми.

Вже в середині XV ст. Золота Орда розпадається на кілька державних утворень: Велику Орду, Астраханське князівство, Казанське ханство, Кримське ханство. Між цими державними утвореннями точилася боротьба за володіння землями. Найбільш тривалою була історія Кримського ханства (до 1783 р.). У 1443 р. його очолив хан Девлет Гірей і заснував династію Гіреїв. Він намагався досягти незалежності своєї держави, тому мав дружні стосунки з Москвою, генуезцями, литовцями, поляками, підтримував їхню боротьбу з ординцями. Тривала боротьба привела до того, що у 1479 р. хани визнали **Кримське ханство**.

Основна частина Запорізьких земель потрапила під вплив Кримського ханства. А саме – лівий берег Дніпра та територія нижче ріки Конки. Фортеці, що були побудовані за Вітовта, захоплювалися татарами. У цей час на кримському престолі сидів хан Менглі-Гірей. Він мав дружні стосунки з великим московським князем Іваном III. Разом вони воювали проти Великої Орди.

Виникнення запорізького козацтва. На межі Кримського ханства і Польсько-Литовського князівства виникає прикордонна смуга – Дике поле. Тут проходила межа між світом християн і мусульман. Сюди проникало населення, яке називали уходниками, черкасами або севрюками. Запорізькі землі були родючі, а на дрібних островах і в болотистій місцевості можна було сховатися від ворога. Втікачі займалися рибальством, різними промислами та скотарством. Це були люди, що в будь-який момент могли стати до зброї і відбити ворожий напад. Нечисленні військові гарнізони не могли зупинити ординців, а

уряд Великого князівства Литовського не мав коштів для утримання на прикордонній смузі достатньої кількості військ.

Після того як Кримське ханство потрапляє під владу Туреччини у **1475–1478 рр.**, грабіжницькі набіги татар на українські землі почастішали. Мешканці степового прикордоння стали першими жертвами татарських погромів. Захистити населення на степових просторах ніхто не міг. Воно саме змушене було захищатися. Головною силою, яка протистояла татарській навалі, стало **запорозьке козацтво**. Перші письмові згадки про українських козаків належать до **1492 р.** Не тільки захист своєї землі, але і жага помсти змушувала козаків здійснювати походи проти своїх ворогів – турків і татар. «Козак» – слово тюркського походження, запозичене українцями від південних сусідів. Тюркські (татарські) козаки згадуються в Статуті генуезьких колоній 1449 р. (*див. документ II*). У широкому розумінні «козак» – це вільна людина, шукач пригод, бурлака, і водночас це прикордонник, вправний вершник, найманий воїн, степовий розбійник, добичник тощо (*див. документ III*).

Отже, протягом другої половини XIII – першої половини XV ст. землі Запорізького краю входили до складу монгольської держави – Золотої Орди. Осіле слов'янське населення вимушене було скоритися завойовникам. З виникненням запорозького козацтва починається новий період в історії нашого краю.

Питання до уроку:

- 1. Розкажіть про становище Запорізьких земель після походу Тамерлана. Які стосунки були у Тохтамиша з Вітовтом?*
- 2. Що відбувалося в Золотій Орді в останні роки існування? Під вплив якого державного утворення увійшли землі Запорізького краю після розпаду Золотої Орди?*
- 3. Що таке Дике поле? Чому саме тут з'явилося козацтво? Коли вперше згадується запорізьке козацтво?*
- 4. Як тлумачиться слово «козак»?*

Документи

I. Татарська держава роздвоєна й розділена, так що тепер там шість правителів, котрі борються за владу. Один з них Махмет, [Улук-Мухамед], знаходився при нас, а інші живуть в різних місцевостях, бо їх землі великі та обширні.

Лист литовського князя Вітовта магістру Лівонського ордену від 1 січня 1425 р.

II. Коли трапиться придбати якусь здобич козакам кінним кафинцям або ж на ловах татарських биків чи деінде, постановляємо: аби консул Кафи та інші чиновники або котрась висока особа аж ніяк не сміли ви-

магати собі частки з такої здобичі, а нехай вона трактується як вільна (від податку) і з повним правом належить тим, хто її захопив чи підстрелив, і нехай консул Кафи намагається таких козаків кінних підтримувати, виявляючи їм усіялку допомогу й ласку.

Статут генуезьких колоній 1449 р. (уривок)

III. Поява козацтва на Дніпрі і на Дону була обумовлена тяжкими умовами життя окраїнних областей Московської і Польсько-Литовської держав. Засвоюючи звичаї татарських сусідів, козаки надавали послуги у боротьбі з їхніми набігами, відбивали полонених, ходили самі у набіги на татар, вводили їх у полон і вели обмін людьми. Не обмежуючись боротьбою на суходолі, козаки оживили пам'ять старих походів Русі на Царград [Константинополь], робили набіги на Крим з моря...

Ю.А. Кулаковський, історик, археолог кінця XIX – початку XX ст.

Література для читання по темі «Передкозацькі часи на Запоріжжі»

- ☞ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV.
- ☞ Археологія України. Курс лекцій / За ред. Л. Л. Залізняка. – К., 2005.
- ☞ Давня історія України. – К., 1997. – Т. 3.
- ☞ Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990.
- ☞ Дорошенко Д. Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 1.

Дати для запам'ятовування:

- 12 серпня 1399 р.** – битва на р. Ворсклі, розгром Тохтамиша й Вітовта.
- Середина XV ст.** – розпад Золотої Орди. Утворення Кримського ханства.
- 1478 р.** – Кримське ханство потрапляє під владу Туреччини.
- 1492 р.** – перша згадка в письмових джерелах про запорізьке козацтво.

Урок 9 Перевірка вивченого матеріалу

I. Тести

1. Оберіть правильне твердження:

- а)** у 1223 р. війська Київської Русі зазнали поразки від половців під час битви біля ріки Калки;
- б)** у 1223 р. війська Київської Русі та половців зазнали поразки від татаро-монголів під час битви біля ріки Калки;
- в)** у 1223 р. війська Київської Русі та татаро-монголів зазнали поразки від половців під час битви біля ріки Калки.

2. Продовжіть твердження:

За часів Золотої Орди Запорізькі землі...

- а)** остаточно занепали: зникли міста, припинилася торгівля;
- б)** не зазнали суттєвих змін: розширювалася торгівля, розвивалося ремесло;
- в)** зазнали значних змін: з'явилися міста, розширювалася торгівля, розвивалися ремесло, землеробство, скотарство.

3. Який правитель Золотої Орди зробив місто на Кучугурах своєю ставкою:

- а)** Ногай;
- б)** Мамай;
- в)** Тимур.

4. Продовжіть твердження:

Запорізький край у XIV ст. був частиною...

- а)** водного шляху, який з'єднував північ і південь Європи, що сприяло розвитку торгівлі. Мешканці нашого краю обслуговували купців, котрі везли свої товари на продаж;
- б)** торговельного шляху, який з'єднував Київ і Константинополь, що сприяло широкій торгівлі. Мешканці нашого краю обслуговували купців, котрі везли свої товари на продаж;
- в)** караванного шляху, який з'єднував схід і захід, що сприяло розвитку широкої торгівлі. Мешканці нашого краю обслуговували купців, котрі везли свої товари на продаж.

5. Продовжіть твердження:

Хан Тохтамиш через бажання повернути собі владу...

- а)** звернувся по допомогу до князя Вітовта. За це поступився Литві частиною земель;
- б)** звернувся по допомогу до московського князя. За це поступився частиною земель Москві;
- в)** звернувся по допомогу до Тимура й зміг повернути собі трон. Але поступився частиною земель.

6. Продовжіть твердження:

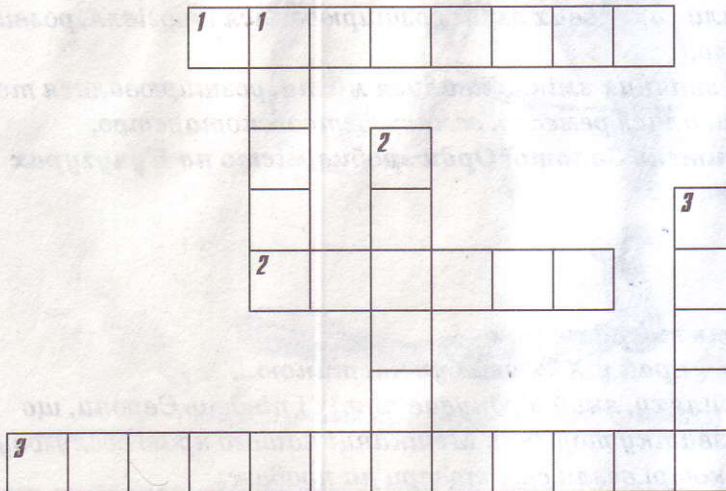
Після розпаду Золотої Орди Запорізький край потрапляє під владу...

- а) Туреччини;
- б) Кримського ханства;
- в) Польщі.

7. Дике поле – це...

- а) земля між Кримським ханством і Польсько-Литовським князівством, де ніхто не жив;
- б) прикордонна смуга між Кримським ханством і Польсько-Литовським князівством, де виникло запорізьке козацтво;
- в) земля, що належала туркам і татарам.

II. Розгадайте кросворд

По вертикалі:

- 1. хан, за часів правління якого відбувся розквіт Золотої Орди;
- 2. культове спорудження у мусульман.

По горизонталі:

- 1. острови, де знаходилося золотоординське місто;
- 2. назва місця біля м. Запоріжжя, де була відома переправа;
- 3. назва кургану, у якому був похований половецький хан;
- 4. ім'я одного з темників XIII ст., що був правителем Улусу Джучі.

III. Дайте відповідь на запитання

- 1. Хто перший здійснив військовий похід на половецький степ – Чингісхан чи Батий?

2. Яка держава існувала пізніше – Золота Орда чи Кримське ханство?

3. Яка битва відбулася в 1103 р. – на ріці Молочній чи ріці Калці?

4. Хто розбив монголо-татар у 1363 р. – Ольгерд чи Вітовт?

5. Хто розгромив Золоту Орду у 1395 р. – Тимур чи Дмитро Донський?

IV.* Творче завдання

Використовуючи текст і малюнки підручника, а по можливості й додаткову літературу, напишіть невеликий твір про життя кочовиків та осілого населення в нашому краї у XIII ст.

Урок 10 Повторювально- узагальнюючий

Середньовічна історія Запорізького краю (VII–XV ст.) надзвичайно цікава й насичена подіями, що були важливими як для української, так і для європейської історії. Писемні джерела про історичний розвиток Запорізької області нечисленні. Але завдяки такій науці, як археологія, що вивчає матеріальні залишки життєдіяльності людей, нам відомо про історію рідного краю часів середньовіччя.

Вигідне географічне розташування, зосередження важливих торговельних шляхів на території сучасної Запорізької області сприяло тому, що мешканці краю завжди мали зв'язки з сусідніми племенами. Особливо бурхливо змішування народів відбувалося за часів Великого переселення, коли величезні маси людей пройшли через Запорізький край. Відбулася заміна іраномовної людності на тюркомовну.

Історія східних слов'ян VII – першої половини X ст. та становлення Київської Русі тісно пов'язані зі степовими просторами сучасної України. Частиною степу є і запорізькі землі. Упродовж цього часу слов'янське землеробське населення зазнавало впливу з боку болгар, аланів, хозар і мадяр (угорців).

Позбувшись залежності від Західнотюркського каганату та здолавши Велику Болгарію, хозари звернули увагу на східних слов'ян. Під їхнім тиском антський політичний союз розпався на декілька самостійних «княжінь» – полян, деревлян, уличів, тиверців, сіверян та інші. Однак на початку VIII ст. увага хозар була прикута до боротьби з арабами. Знищення ж Святославом Хозарського каганату у 965 р. мало негативні наслідки для подальшої долі Русі. Київська Русь розчистила собі вільний шлях на Схід. Але разом з тим не стало держави, яка стримувала східні степові орди на шляху до Європи. Тепер степовики могли вільно проникати до кордонів Русі.

У протистояння пізнім кочовикам – печенігам, торкам і половцям – Київська Русь мусила докладати великих зусиль. Київські князі намагалися забезпечити вільний вихід торговельних караванів у Чорне море. Для цього вони здійснювали військові походи до Дніпровських порогів і вглиб степів нашого краю. Запорізька область була свідком перемог і поразок руських воїнів у їхньому протистоянні з кочовиками. Тут, у нашому краї загинув київський князь Святослав.

Але в історії слов'ян були й періоди мирних стосунків із степовиками. По берегах Дніпра, у місцях найбільш важливих перевозів, оселяються слов'яни, забезпечуючи торгівлю з кочовиками. Частина степовиків під загрозою знищення стає васалами Київської Русі, пере-

селяючись до її південних кордонів. У 1223 р. русичі і половці виступають разом у битві на ріці Калка проти монгольських загарбників.

Найбільш трагічний період в історії нашого краю припадає на часи Золотої Орди. Це середина XIII – перша половина XV ст. Сумна доля спіткала половців і осілі племена, що проживали у нашому краї в 1230–1240-х рр. Але завойовників – монголів – було небагато, тому вони були вимушені зберегти частину місцевого населення, що пережило монгольську навалу. Кількість мешканців навіть збільшилася за рахунок переселення у степи аланів з Північного Кавказу і Кримського півострова. У другій половині XIV ст. наш край стає центром володінь монгольського темника Мамає. Своєю ставкою він зробив місто Орду, що знаходилося в урочищі Великі Кучугури (Василівський район). Ця пам'ятка зараз затоплена водами Каховського водосховища.

Отже, за доби середньовіччя наша територія була частиною нових державних утворень. Спочатку Запорізькі землі входили до складу Великої Болгарської держави, потім – Хозарського каганату, пізніше – Золотої Орди. У XV ст. через Запорізьку область проходив кордон між Польсько-Литовським князівством і Золотою Ордою – Дике поле. Наш край займає вигідне географічне положення, тому багато хто прагнув володіти цією територією. Саме в нашому краї сформувалося запорізьке козацтво.

Кожний народ, який мешкав на нашій території, залишив свої матеріальні сліди (поселення, поховання, скарби), які вивчають археологи і тим самим відтворюють хід історії на Запорізьких землях.

Питання до вивченого матеріалу

- 1. Розкажіть про середні віки на території Запорізького краю:**
 - Які події ознаменували початок середньовіччя у нашому краї?
 - Хто з середньовічних авторів писав про Запорізькі землі? Які місцини вони згадують?
- 2. Рідний край у VIII–XI ст.:**
 - До складу яких державних утворень входила Запорізька область у VIII–X ст.?
 - Розкажіть про господарство населення Запорізьких земель часів салтово-маяцької культури.
 - Які племена називають пізніми кочовиками? Розкажіть про стосунки Київської Русі з кочовим світом. Як це стосувалося Запорізького краю?
 - Дайте характеристику кочовиків, що жили на наших землях. Чи були відмінності у господарстві цих племен?
- 3. Землі Запорізької області у XIII–XV ст.:**
 - Які події у світовій історії початку XIII ст. вплинули на долю Запорізьких земель?

– Розкажіть про битву на ріці Калці. Яким чином ця подія пов'язана з нашим краєм?

– Що сталося з мешканцями наших земель після навали Батия?

– Діяльність яких видатних осіб золотоординської держави пов'язана з Запорізькими землями? Як позначилася їхня політика на розвитку нашого краю?

– Розкажіть про причини, що призвели до занепаду Золотої Орди. Що сталося з нашим краєм?

4. Передкозацькі часи на території Запорізького краю:

– Розкажіть про перебування литовців у Нижньому Подніпров'ї. Яку територію віддав Тохтамиш Вітовту?

– Що сталося з Запорізькими землями після розпаду Золотої Орди?

– Охарактеризуйте події у нашому краї напередодні виникнення козацтва.

– Назвіть найважливіші пам'ятки Запорізького краю часів середньовіччя.

Додатки до уроків

1. Після того як пройдено це місце, вони досягають острова, що зветься Св. Григорій [острів Хортиця]. На цьому острові вони здійснюють свої жертвоприношення, бо там стоїть величезний дуб: приносять у жертву живих півнів, укріплюють вони і стріли навколо [дуба], інші ж – шматочки хліба, м'ясо і що має кожен, як велить їхній звичай. Кидають вони і жереб про півнів: чи зарізати їх, чи з'їсти, чи відпустити їх живими.

Костянтин VII Багрянородний, візантійський імператор.
Об управлении империей. – М., 1991. – С. 49.

2. Ще деякий час Дніпро линув між двох високих кам'яних берегів, що нагадували вузькі ворота. А там вої опустили у воду весла, могли і спочивати на широкому плесі, далі за яким посеред Дніпра височили скелі і зеленіли ліси на острові Григорія [острів Хортиця]. Здалеку було видно на ріжку острова велику площину, де стояв крислатий дуб. Під ним гості і вої, що збиралися рушати в пороги, а також і ті, хто щасливо їх проминули, завжди приносили жертву.

Жертву – хорта і півня, як це водилося за законом, – складав Святослав, бо в поході він був князем і жерцем. Він стояв перед високим дубом, на якому тріпотіло молоде листя, а між гіллям висіли зотлілі полотнища, заіржавлені, пощерблені мечі, пробиті шоломи і списи – жертви багатьох людей і язиків, що минали цей священний острів.

Тепер перед дубом на острові поклав меч і щит Святослав. Він дякував богам за те, що вони допомогли воям його пройти пороги, він просив і надалі допомагати їм...

Позад нього стояли вої. Коли князь Святослав склав жертву й землю під дубом змочила кров хорта і півня, вої стали на коліна, з уст їх зірвалась молитва – давня молитва пращурів:

*Боги, допоможіть нам і помилуйте,
Боги, даруйте нам перемогу на брані
Й мир на землі,
За це славимо й молимося вам, боги!*

Вийшов на острів і князь Святослав. Він добре пам'ятав цей затишний куточок на ріжку острова. Тут, недалеко від того місця, де зупинилися лодії, на великій галявині під скелями, так само стояв і бринів молодим листом віковий дуб, перед яким складали жертви всі, що щасливо минали пороги, і ті, що з великим страхом до них вирушали. Князь Святослав з воями своїми клали тут жертву, коли йшли на брань. Хотів він принести жертву і тепер – щасливо закінчилась їхня путь від Білих берегів, нехай боги бережуть воїв і в порогах!

Князь Святослав став перед дубом, готуючись принести в жертву богам чорного хорта. Витягнувшись півколом, у глибокому мовчанні стояла

за князем його дружина. Сонце дійшло до обрїю, торкнулось скель. Темна вода линула мимо острова, далеко по той бік чорнів лівий берег.

На тлі багряного неба яскраво вирїзьблювався могутній дуб. Стовбур його нагадував постать велетня, довге гілля було як простягнуті вперед руки, на гіллі висїли зотлілі ручники, пробитї шоломи, пощерблені мечі, іржаві списи...

З Дніпра війнув вечірній вітер – і заворушились, мов живі, ручники, забрязкотїли шоломи, мечі і списи, ніби хтось говорив до воїв.

– Боги вимагають жертви, – пролетїло між ними. Князь Святослав сам принїс у жертву богам хорта й окропив стовбур дуба, промовивши:

*Боги! Ми щасливо повернулися сюди,
Складаємо вам жертву за помїч вашу,
Боги, допоможть далї й милуйте,
Даруйте перемогу на бранї, мир на землі...*

...Скеля, на якій вони стояли, круто обривалась над Дніпровими водами. Там внизу – прїрва. Крок, кинутись вниз – і тїльки бризки полетять по каменю... Та чи личить воїну, а тим бїльше князю Русї, бодай у найстрашнїшу годину накладати на себе руки? Смерть у бою – чесна смерть, самогубець – боягуз, такого й пїсля смертї жде вїчне закляття... Із мечем у руцї князь Святослав ступив наперед, і за ним пїшли ще п'ятеро. Вони йшли проти сотнї ворогів... Впав воєвода Бождар, упали три отроки, упав Микула. Лишився один Святослав... Але й один він все їшов уперед – з мечем у правїй руцї, з щитом у лївій. Якийсь печенїг пїдскочив збоку до нього й перебив лїву руку – князь Святослав випустив щит, але мав ще меч. Кїлька стрїл разом впїлися в його груди, але князь кїївський їшов далї... і раптом, як зламаний спис, упав на землю...

...Князевї Святославу вїддавали погребову почесть так само, як і всїм далеким і близьким його предкам... На високу кручу острова Григорїя (Хортицї) до священного дуба, пїд яким звичайно приносили жертви, вої витягли лодїю князя Святослава, засипали її травою, прикрасили квітами, на носї зробили подобу княжого столу, застелили його багряними килимами і там поклали тїло князя Святослава, прикрили його знаменом. Усі знали й розумїли – князя Святослава з ними немає... Але князь Святослав живий і житиме, на своїй лодїї він пїдїметься в небо і порине в свїт їнший – безжурний, радїсний, де у вирїї цвітуть сади, де Перун викрешує блискавицї, де живуть чудовї дїви.

Скляренко С. Д., український письменник Скляренко С. Д. Святослав. – К., 1965. – Т. 4. – С. 336–337, 634, 640–641.

3. Показався і Святослав, що приплив рїчкою на скїфській лад'ї; він сидїв на веслах і грїб разом з його наближеними, нїчим не вїдрїзняючись вїд них. Ось яка була його зовнїшнїсть: помїрного зросту, не дуже високого і не низького, з мохнатими бровами й свїтло-синїми очима, кирпатий,

безбородий, з густим довгим волоссям над верхньою губою. Голова у нього зовсім гола, але з одного боку звисав жмут волосся – ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла домірні, але вигляд мав похмурий і дикий. В одному вусі в нього була золота сережка з карбункулом та перлинами. Одяг його був чистий й відрізнявся від одягу інших тільки чистотою.

Лев Діакон, візантійський історик другої половини X ст.
Лев Діакон. *История*. – М., 1988. – С. 82.

4. У 1224 році явився народ незнаний; прийшла нечувана рать, безбожні татари, про яких ніхто добре не знає, хто вони і звідки прийшли, і що у них за мова, і якого вони племені, і яка у них віра. Полонивши багато країн, ясів, обезів і косогів, прийшли вони в землю Половецьку. Половці не могли опиратися їм і побігли до Дніпра. Хан їх Котян був тесть Мстиславу Мстиславовичу Галицькому; він прийшов з поклоном до князя Мстислава, зятя свого, і до всіх князів руських, підніс їм багаті дари: коней, верблюдів, буйволів і невільниць – і сказав: «Татари відібрали нашу землю нині, а завтра вашу візьмуть, так захистіть нас; якщо не допоможете нам, то ми нині іссічені будемо, а ви будете завтра іссічені». Котян благав зятя свого про допомогу, а Мстислав став благодіяти князів руських, браттю свою, говорячи: «Якщо ми, браття, їм не допоможемо, то вони предадуться татарам, і тоді у них буде більше сили». Князі думали, думали і нарешті вирішили допомагати Котяну... Всі князі руські пішли за Дніпро з багатьма людьми; галичани прийшли по Дніпру і стали біля річки Хортиці, на броді: з ними були Юрій Домамерич і Держикрай Владиславич... Всі люди та князі перейшли Дніпро і поїхали на конях у степи половецькі, де зустріли загін татар; руські стрільці перемогли їх і гнали далеко в степ, взяли всю худобу і пригнали до своїх полків. Звідти йшли вісім днів до річки Калки, де зустріли головну силу татарську.

С. Соловйов, російський історик
Соловьев С. М. *Чтения и рассказы по истории России*. – М., 1989. – С. 148–149.

5. Покорений Тохтамиш, щасливий тим, що не потрапив до моїх (Тамерлана) рук, послав грізну армію в царство Азербайджану і збудив там смути і безпорядки. Я також, тільки щойно покінчив завоювання обох Іраків, прийняв для примирення його не якусь міру, а особисто повів армію в велику Татарію по Дербентській дорозі... Перейшовши ріку Семур, я написав наступне до народу й племен великої Татарії: «Всякий, хто йде до мене, може продовжувати свій шлях, хто хоче залишитись, має волю й на це». У 797 році (1395) я вступив у велику Татарію й проник до крайніх меж північних країн. Народи цих країн, що мали сміливість мені чинити опір, були розсіяні й знищені... ..і я повернувся переможцем.

План поразки Тохтамиш-хана
Тамерлан: *Эпоха. Личность. Деяния*. – М., 1992. – С. 180.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

635 р.	створення болгарами об'єднання Велика Болгарія.
VIII ст.	розквіт Хозарського каганату.
Кін. VII – поч. VIII ст.	Вознесенівський комплекс.
VII-X ст.	салтово-маяцька культура.
822-836 рр.	проникнення в степ угорських племен.
965 р.	розгром Хозарії князем Святославом.
X – перша пол. XI ст.	кочування печенігів і торків у запорізьких степах.
972 р.	загибель князя Святослава в районі Дніпровських порогів.
Середина XI ст.	поява на Русі половців.
1103 р.	битва між половцями і руськими дружинами на р. Молочній.
1185 р.	похід князя Ігоря на половців.
1190 р.	зимовий похід руських дружин до Протолчого броду.
1206 р.	початок Монгольської імперії.
31 травня 1223 р.	битва на р. Калці руських і половецьких військ з монголо-татарськими ордами.
1236 р.	навала Батия.
1243 р.	утворення Золотої Орди та входження Запорізького краю до її складу.
Середина XIII ст.	початок розпаду Монгольської імперії.
1312–1342 рр.	правління хана Узбека.
60–80 рр. XIV ст.	Мамаєва Орда.
8 вересня 1380 р.	Куликовська битва, розгром Мамаю.
1395 р.	похід Тамерлана, занепад Золотої Орди.
12 серпня 1399 р.	битва на р. Ворсклі, розгром Тохтамиша й Вітовта.
Середина XV ст.	остаточний розпад Золотої Орди. Утворення Кримського ханства.
Кін. XIII – поч. XV ст.	час функціонування могильника Мамай-Сурка.
Середина XV ст.	відокремлення від Золотої Орди Кримського ханства.
1478 р.	Кримське ханство потрапляє під владу Туреччини.
1492 р.	перша згадка в письмових джерелах про запорізьке козацтво.

Перелік найвідоміших археологічних пам'яток Запорізької області за епохами

Розвинуте середньовіччя (VII–IX ст.) – поселення: хутір Орлове, с. Петро-Свистунове, с. Федорівка (Канцерка), о. Перун, с. Жовтневе (Вільнянський р-н), с. Кічкас, с. Новоолександрівка, с. Біленьке (Запорізький р-н), с. Семенівка (Мелітопольський р-н), с. Скельки (Василівський р-н); скарби: Дніпровські пороги, с. Вознесенка (м. Запоріжжя).

Пізнє середньовіччя – курганні поховання: с. Дніпровка, с. Ясинувате (Вільнянський р-н), с. Заливне (Новомиколаївський р-н), с. Григорівка, с. Приморське, с. Балки (Василівський р-н), с. Благовіщенка, с. Біленьке, с. Велика Знам'янка, с. Іллінка (Кам'янсько-Дніпровський р-н), с. Басань, с. Кінські Роздори (Пологівський р-н), с. Білоцерківка (Куйбишевський р-н), с. Кірове (Оріхівський р-н), с. Добропілля, с. Зелене (Гуляйпільський р-н), с. Заможне (Чингульський курган), с. Жовтневе, с. Виноградне (Токмацький р-н), с. Костянтинівка (Мелітопольський р-н), с. Чапаївка, с. Ботієве (Приазовський р-н), с. Шелюги (Якимівський р-н); поселення та могильники: с. Ясинувате, с. Улянівка (Вільнянський р-н), о. Хортиця (Протолчий брід, балка Молодняга, урочище Сагайдачного), о. Байда, с. Кічкас, с. Біленьке (Запорізький р-н), с. Скельки (Василівський р-н), с. Велика Знам'янка (Мамай-Сурка), м. Кам'янка-Дніпровська, с. Благовіщенка (Кам'янсько-Дніпровський р-н); о. Великі Кучугури (Василівський р-н); скарби: м. Бердянськ, с. Межиріч (Пологівський р-н).

Зміст

ВСТУП

Урок 1	4
--------------	---

РОЗДІЛ 1. Землі рідного краю у VIII – першій половині XI ст.

Урок 2 Запорізька земля у VIII–X ст.	8
Урок 3 Рідний край наприкінці X – у першій половині XI ст.	14
Урок 4 Запорізька область у середині XI – першій половині XIII ст.	21
Урок 5 Перевірка вивченого матеріалу	29

Розділ 2. Запорізькі землі у другій половині XIII – XV ст.

Урок 6 Запорізькі землі у 20–50-х рр. XIII ст.	32
Урок 7 Запорізькі землі у складі Золотої Орди.....	37
Урок 8 Передкозацькі часи на Запоріжжі	43
Урок 9 Перевірка вивченого матеріалу	47
Урок 10 Повторювально-узагальнюючий	50

Додатки до уроків	53
-------------------------	----

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ.....	56
---	----

Перелік найвідоміших археологічних пам'яток

Запорізької області за епохами	57
--------------------------------------	----

ПРОГРАМА для загальноосвітніх шкіл

з історії рідного краю. 7 клас	58
--------------------------------------	----

7
клас

ІСТОРІЯ

рідного краю

© ВИДАВНИЦТВО
Трем'єр
ЗАПОРІЖЖЯ

